

EULIMENE

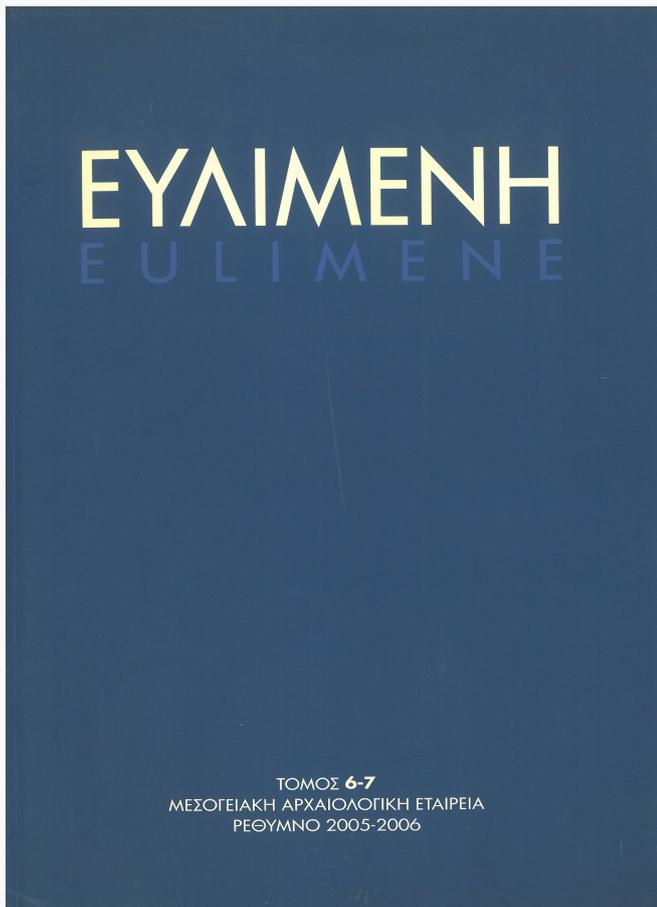

Vol 6 (2006)

EULIMENE 6-7 (2005-2006)

Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση

Felice Costabile

doi: [10.12681/eul.32850](https://doi.org/10.12681/eul.32850)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 6-7
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2005-2006

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8

GR 741 00 - Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Σταυρούλα Οικονόμου (Ρέθυμνο)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5 - V. Chali 8

GR 741 00 - Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS-IN-CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Stavroula Oikonomou (Rethymnon)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 851 00

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 741 00

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 741 00

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 851 00

web: <http://www.eulimene.eu/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 6-7 (2005-2006)

List of Contents
EULIMENE 6-7 (2005-2006)

Περλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	7
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία	13
Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος .	45
Δημήτρης Παλαισοδόωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.)	55
Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report	79
Nikos Panagiotakis, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete	97
Παύλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου	119
Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση ...	139
Katerina Panagopoulou, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC	163
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεύθερα και το Ιδαιον Άντρο: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών	183

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Ευρυδική Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6 -7 (2005-2006), 13-44

Dionysiac descents and anodoi in Attic and South-Italian Iconography. This paper examines three groups of Dionysiac iconography:

a) Depictions of Dionysos in the Underworld, such as on the well known south-italian crater by the Darius Painter

b) Depictions of Dionysos' head emerging from the earth (mainly, but not exclusively, on Attic vases of the late 6th-early 5th c. B.C.), and

c) Depictions of Dionysos in Eleusinian iconography, especially those cases (from the mid-4th c. B.C. onwards) where he is shown together with Herakles and the Dioskouroi, who were initiated into the Mysteries.

I suggest that in all cases Dionysos is shown as a prominent chthonic deity and that Dionysos, Herakles and the Dioskouroi had been connected with the Eleusinian Mysteries (each at a different time and possibly for a different reason) because they all went down to the Underworld, while still alive, and they successfully managed to come back.

Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 45-54

Marble-block decorated with figures of Apollo and Artemis. A fragment of an archaic marble-block has been found in the area of the Asklepios sanctuary in Paroikia, Paros near the sanctuary of Apollo Pythios. The block is decorated with two incised human figures in profile, one on the main side and the other on the narrow side. On the fragmentary representation of a standing female figure turned to the right. She holds a bow in her hands. Her hair is held together with a ribbon and her garment is probably a chiton. A pair of diagonal incisions shown across the chest might indicate the strap of a quiver. In this case the figure represents the goddess Artemis, the sister of Apollo. The hair, the profile, a rosette that decorates «Artemis» belt seem to copy contemporary «Melian» vases, which are attributed to a parian workshop. The two figures on the block bring to mind the figure of a parian stele (archaeological museum of Paros, A 760) as well as the stelae of Prinias, Crete dating to the 7th century. The block is one of the earliest examples of carved marble reliefs in Paros as well as in Cyclades.

Δημήτρης Παλαιothόδωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.), *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 55-78

The diffusion of early attic red-figured pottery in the Black Sea area (525-480 BC). This study presents a detailed discussion on the pattern of diffusion of early attic red-figured vases in the Black Sea Area. 80 vases are collected, mostly from Northern Black Sea sites. A representative series of vases is analyzed according to shape and iconography, and classified by painter and workshop. The output of major painters and workshops in the Black Sea is discussed (Psiax, Oltos, Epiktetos, Euphronios, the Pithos Painter, the Nicosthenes and Kachrylion workshops, etc.). The overall pattern of diffusion of early red-figured vases in the Black Sea area and in Etruria corresponds quite closely. It is argued that Aeginetan and Ionian sailors are responsible for the fact that vases from same workshops appear both in the Black Sea area and Thasos, as in Etruria, although these vases are used locally in different ways. After 490-480, the scheme changes: the Black Sea Region now belongs to commercial routes that link Athens with Asia Minor and the Levant as well.

Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report, *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 79-96

Ένα Μινωικό ναυάγιο ανοικτά της νήσου Ψείρας, ανατολική Κρήτη. Κατά τη διάρκεια υποβρύχιων αρχαιολογικών και γεωφυσικών ερευνών στην ανατολική Κρήτη, εντοπίστηκε διάσπαρτο φορτίο αρχαίου ναυαγίου που χρονολογείται στη Μεσαιωνική ΙΙ περίοδο (1900 – 1700 π.Χ.).

Το πλοίο βυθίστηκε περίπου πριν από 4.000 χρόνια στον Όρμο Μιραμβέλλου, ανοικτά της νήσου Ψείρας του Νομού Λασιθίου Κρήτης, σε βάθος περίπου 50 μέτρων και αποτελεί ανέλπιστο λάφυρο για την ιστορία της Προϊστορικής ναυσιπλοΐας.

Τα μέχρι σήμερα τεκμήρια ύπαρξης των πλοίων της εποχής της Μινωικής θαλασσοκρατίας βρίσκονται κυρίως στην εικονογραφία, όπως απεικονίσεις σε σφραγιδόλιθους, σε αγγεία και σε τοιχογραφίες. Παρόλο που δια μέσου των αιώνων χιλιάδες πλοία ναυάγησαν στις θάλασσες του Αιγαίου, του Κρητικού και του Λιβυκού Πελάγους, η αιτή ύπαρξη ενός Μινωικού ναυαγίου, αποτελούσε μακρινό όνειρο για κάθε μελετητή της αρχαίας ναυσιπλοΐας.

Η διάταξη του διασκορπισμένου φορτίου του ναυαγίου, το μεγάλο βάθος της θάλασσας στο σημείο αυτό, η μεγάλη απόσταση από την ακτή, καθώς και η εξαιρετική κατάσταση των αγγείων, που παρέμειναν χιλιάδες χρόνια στο βυθό, δίνουν ελπίδες για την ύπαρξη κάποιου τμήματος του σκελετού του πλοίου.

Μεταξύ των πρώτων επιφανειακών ευρημάτων του Μινωικού ναυαγίου συμπεριλαμβάνονται ακέρατοι αμφορείς, πιθαμφορείς, ραμφόστομες πρόχοι, κομψά τροπιδωτά αγγεία, μόνωτα κύπελλα κ.α.

Το ασύνηθες μεγάλο μέγεθος των αγγείων είναι εντυπωσιακό, δεδομένου ότι, για πρώτη φορά οι αρχαιολόγοι πληροφορούνται το είδος των δοχείων που χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες στις θαλάσσιες μεταφορές των εμπορευμάτων τους.

Όσον αφορά στον ξύλινο σκελετό του πλοίου, εάν διασώζεται, θα αποτελέσει εύρημα-σταθμό στην ιστορία της αρχαίας ναυπηγικής και θα αναδείξει τον πρωτοπόρο ρόλο της Κρήτης στην εξέλιξη της ναυτικής τέχνης και στη διάδοση του πολιτισμού.

Νίκος Παναγιωτόκης, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete, EYAIMENH 6-7 (2005-2006), 97-118

Μια αψιδωτή κρήνη στην επαρχία Πεδιάδος στην κεντρική Κρήνη. Η επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από τον γράφοντα στην Επαρχία Πεδιάδος έφερε στο φως ικανό αριθμό κρηνών που ανήκουν, στην πλειοψηφία τους, στην ενετική περίοδο. Μία αψιδωτή κρήνη, όμως, που βρίσκεται σε σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, στους βόρειους πρόποδες της Κεφάλας Αστριτσιού, μια άλλη επίσης σημαντική θέση, φαίνεται ότι ανήκει σε πολύ παλαιότερες εποχές.

Με βάση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της (ορθογώνια δεξαμενή και υδρομαστευτικές σήραγγες), η κρήνη θα μπορούσε να σχετίζεται με την αρχαϊκή ή την κλασική/ελληνιστική εγκατάσταση που απλωνόταν γύρω της. Στοιχεία, ωστόσο, όπως οι διακοσμητικές ταινίες από ερυθρά τουβλάκια και το πάτωμα από ερυθρές πλάκες, παραπέμπουν σε αντίστοιχες κρήνες και νυμφαία της ρωμαϊκής περιόδου.

Το αν ωστόσο η κρήνη κτίστηκε και κοσμήθηκε την ρωμαϊκή περίοδο από κάποιον ευγενή της περιοχής (υπάρχει επίσης στο χώρο εκτεταμένη ρωμαϊκή εγκατάσταση) ή απλά επισκευάστηκε και κοσμήθηκε κατά τα Ρωμαϊκά πρότυπα, παραμένει ανοιχτό.

Πάυλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου. EYAIMENH 6-7 (2005-2006), 119-137

Metal vessels in the new exhibition in the archaeological museum of Rhodes. The article presents an overview of the metallurgy of Rhodes from the late 9th to the 5th c. BC, with the first presentation of some metal artifacts, especially luxury vessels, previously scarcely published.

The vessels examined are mostly from the Italian excavations at the cemeteries of Ialysos and Kameiros and from the votive deposits of the sanctuaries at Lindos, Ialysos and Kameiros.

The development of metal ware during early historical times on Rhodes can be traced in a series of luxury vessels, undecorated bronze bowls and basins, and a small number of decorated bronze and silver bowls, imported to Rhodes from the Near East, especially from Phrygia, north Syria and Mesopotamia, lands with a long tradition in the art of metallurgy.

Among these imported vessels from Rhodes are bronze and silver omphalos bowls of the 8th and 7th c. B.C. and silver phialai with relief decoration cast in moulds, typical of Achaemenid art of the late 6th and 5th c. B.C. in the Near East and the Black Sea.

Bronze cinerary urns and oinochoai of the 7th-5th c. BC. are among the artefacts which were probably made in the West, in Etruria and South Italy; some, however, were probably made locally in South East Aegean or in Rhodes.

Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 139-161

Defixiones scoperte nel Ceramico di Atene. Nuove letture. Si presenta una riedizione di due *defixiones* scoperte nel Ceramico di Atene e già più volte pubblicate. L'autopsia dei testi, corredata da macrofotografie che documentano le nuove letture, ha consentito all'autore di correggere diversi errori dei precedenti editori. Si recupera così il nuovo nome di *Eunomos* Peiraieus in una *defixio* della fine del IV secolo contro i generali macedoni e Demetrio Falereo, e diversi nuovi nomi (Menekles, Telestes, Pythodoros, Euthykleides, Timokrates, Epipeithes, Euthymos, Leptines) in un'altra *defixio*, databile alla fine del V sec. a.C., della quale si è –fra l'altro– recuperata la foto di un frammento mancante.

Κατερίνα Παναγοπούλου, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 163-181

Εικονογραφικές διαμάχες κατά τον τρίτο και δεύτερο αιώνα π.Χ. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η παρουσίαση των διεθνών πολιτικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των Ελληνιστικών ηγεμόνων του τρίτου και δεύτερου π.Χ. αιώνα μέσα από τη συγχρονική μελέτη της εικονογραφίας των βασιλικών νομισματικών κοπών της Ελληνιστικής περιόδου. Υποστηρίζεται ότι τα δύο κύρια ιδεολογήματα που απαντούν όχι μόνο στην Αντιγονιδική αλλά και στην Πτολεμαϊκή νομισματική εικονογραφία και σε άλλες μορφές τέχνης της εποχής, η σωτηρία των Ελλήνων από την Γαλατική εισβολή στη δεκαετία του 270 π.Χ. και η θαλασσοκρατία, αποκαλύπτουν ότι, παράλληλα προς την πρακτική χρησιμότητα των χρυσών και αργυρών νομισμάτων για τη διεξαγωγή χρηματικών συναλλαγών, η κυκλοφορία τους διαμόρφωσε ένα διεθνές δίκτυο διάδοσης πολιτικών μηνυμάτων στην Ελληνιστική Μεσόγειο. Η απεικόνιση του Πανός στο κέντρο Μακεδονικής ασπίδας στην εμπρόσθια όψη των αργυρών τετραδράχμων των Αντιγονιδών όχι μόνο παραπέμπει στην πανελληνίας εμβέλειας νίκη των Ελλήνων επί των Περσών στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) αλλά και υπογραμμίζει τη συμμετοχή των Μακεδόνων στην αντίσταση των Ελλήνων προς τους βαρβάρους εισβολείς κατά τη δεκαετία του 270 π.Χ. στους Δελφούς. Από την τελευταία απουσίαζαν οι Πτολεμαίοι, φερόμενοι ως προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων. Από την άλλη πλευρά, η Γαλατική ασπίδα που απαντά ως σύμβολο στην πίσω όψη των Πτολεμαϊκών αργυρών τετραδράχμων προφανώς παραπέμπει στην ανεπιτυχή ανταρσία των Γαλατών μισθοφόρων του Πτολεμαίου Β΄ το 275 π.Χ. Το σύμβολο αυτό, καθώς επίσης και η αναφορά ότι ο Πτολεμαίος Β΄ μαχόταν στο πλευρό του Απόλλωνα εναντίον των Γαλατών στον τέταρτο ύμνο του Καλλιμάχου προς τη Δήλο, προδίδει ότι οι Πτολεμαίοι έσπευσαν να προβάλλουν (και ενδεχομένως να επινοήσουν) επεισόδια σχετιζόμενα με τις Γαλατικές εισβολές, προκειμένου να ανταποκριθούν στην πρόκληση των αντιπάλων τους. Με ανάλογους όρους, ο παραλληλισμός του Πτολεμαίου με τον Δία και του Γονατά με τον Ποσειδώνα, που επιχειρεί ο Σέξτος Εμπειρικός, αποτυπώνονται στις νομισματικές κοπές με την επιλογή του αετού ως συμβόλου στα Πτολεμαϊκά αργυρά τετράδραχμα και με την απεικόνιση της κεφαλής του Ποσειδώνα στην εμπρόσθια όψη του δεύτερου τύπου τετραδράχμων που έθεσε σε κυκλοφορία ο Αντίγονος Γονατάς μετά τη ναυτική του νίκη επί των Πτολεμαίων κοντά στην Άνδρο (246 π.Χ.). Αργότερα ο Μακεδόνας βασιλιάς Περγάας, επωφελούμενος από την

παρακμή του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά τον δεύτερο π.Χ. αιώνα, τολμά να συνδεθεί με τον Δία, επιλέγοντας τον αετό ως νέο σύμβολο για την πίσω όψη των νομισματικών του εκδόσεων. Η ανανέωση των εικονογραφικών συμβόλων την εποχή αυτή αντικατοπτρίζει αποτελεσματικά την αναδιάρθρωση της διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων, μέχρι την κατάληψη των Ελληνιστικών κρατών από τη Ρώμη.

Η ιδιαίτερη σημασία που φαίνεται ότι δόθηκε στις κοπές αυτές στα πλαίσια του διεθνούς πολιτικού ανταγωνισμού μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στο ότι η νομισματική εικονογραφία συνέβαλλε ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση της *opinionis communis* σε αυτές ακριβώς τις νευραλγικές περιοχές.

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεούθερνα και το Ιδαίον: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 6-7 (2005-2006), 183-205

From Eleutherna and the Idaean Cave: an attempt to reconstruct lost rituals. The material unearthed from the un plundered tomb A1/K1 in the necropolis of Orthi Petra at ancient Eleutherna which was in use between 880/60 and 680/60? B.C. offers a manifold contribution to the understanding of the Early Iron Age. Discussion here regards a bronze «shield» that was found inside the chamber of the tomb A1/K1 and its interpretation compared with other similar artifacts found in the Idaean Cave. To the find of Eleutherna is given a new interpretation as a “shield”-lid of an urn or primazely of a bronze cauldron which is also strengthened by the finds of similar cauldrons and shields from the Idaean Cave. Comparisons and interpretations of well known artifacts like the ceramic urnlids from Fortetsa and Ampelokipi as well as the mitra of Axos combined with the verses of the inscription of the Hymn to Zeus in Palaikastro may shed light to rituals at the Idaean Cave during the Early Iron Age.

ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟ ΑΘΗΝΩΝ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ *

Οι δύο ήδη δημοσιευμένες μολύβδινες πινακίδες με εγχάρακτες επιγραφές που χρονολογούνται στον 5^ο - 4^ο αιώνα π.Χ. και παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο προέρχονται από τις γερμανικές ανασκαφές στον Κεραμεικό της Αθήνας. Ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων *καταδέσμων* ή *defixiones*, με τους οποίους ο *defigens* —αφού προσέφευγε σε κάποιον μάγο που φρόντιζε ακόμη και για τη χάραξη της πινακίδας— ζητούσε να «δεθούν» οι *defixi* με τις χθόνιες θεότητες ή με τους πεθαμένους που είχαν βρει πρόωρο θάνατο (ἄωροι) με σκοπό να τους καταστήσει παράλυτους ή απλά ακίνδυνους. Αιτία της πρόκλησης αυτού του μίσους ήταν πολιτικές, δικαστικές, εμπορικές ή απλά ερωτικές διαφορές. Η πινακίδα με αρ. ευρ. Ker. IB 2 δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1970¹ από την Karin Braun και ξαναδιαβάστηκε δέκα χρόνια αργότερα από τον David Jordan.² Ωστόσο είναι αναγκαία μία ακόμη *editio tertia*. Η *editio princeps* της δεύτερης πινακίδας με αρ. ευρ. Ker. IB 7 πραγματοποιήθηκε το 2000³ εκ μέρους μου και ακολούθησε η *editio altera* το 2002⁴ από τον David Jordan. Πάλι, όμως, προκύπτει η ανάγκη μιας επανέκδοσής της. Κατά συνέπεια αυτές οι επιγραφές αποτελούν ένα παράδειγμα της συνεχούς εξέλιξης της ανάγνωσης και *interpretatio*, και είναι φυσικό ότι η πιο πρόσφατη δημοσίευση να υπερέχει των προηγούμενων αναγνώσεων, καθώς προσφέρει την ευκαιρία να διορθώνονται τα λάθη των προηγούμενων μελετητών. Με τον προσήκοντα σεβασμό που οφείλουμε στο έργο τους, δεδομένης της δυσκολίας που παρουσιάζει η έρευνα των γραμμάτων, ύψους μόλις κάποιων χιλιοστών, χαραγμένων πάνω σε μια πολύ άσχημα διατηρημένη βάση —αλλά και πρωταρχικά στο *corpus defixionum Ceramicum*, με το οποίο ασχολούμαι κατόπιν πρόσκλησης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών⁵— παρουσιάζω μία νέα έκδοση που υποστηρίζεται από στοιχεία που αποκτήθηκαν με μακροφωτογραφήσεις και παράλληλα καθιστούν τον αναγνώστη ικανό να αξιολογήσει ο ίδιος την ακρίβεια των κειμένων που παρουσιάζονται.

---

* *Μετάφραση από τα ιταλικά στα ελληνικά: Δρ. Ρούλα Κουρουσία.*

¹ Braun 1970, Πίν. 93.1.

² Jordan 1980, 229-236 (231 εικ. 2). Πρβλ. επίσης *SEG* 30 (1980), 113 αρ. 325.

³ Costabile 2000, 37-122, Costabile 1999, ιδ. 91-96.

⁴ Jordan 2002, 95-98.

⁵ Με την άδεια της Γ΄ Εφορείας Αθηνών και του Υπουργείου Πολιτισμού.

1. Η DEFIXIO ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Το 1970 η Braun κατά τη διάρκεια ανασκαφής ενός αποθέτη στον Κεραμεικό βρήκε μια ορθογώνια μολύβδινη πινακίδα ενεπιγραφή μόνο από τη μια πλευρά. Τη στιγμή της ανακάλυψής της οι δυο άκρες της ήταν «διπλωμένες» κατά τέτοιο τρόπο ώστε έμοιαζε με είδος «πακέτου» που έφερε επιγραφή στο εσωτερικό μέρος. Στην εξωτερική πλευρά, αντίθετα, διακρινόταν το ίχνος μιας οξειδωμένης μολύβδινης ταινίας, η οποία έλιωσε αμέσως κατά τη διαδικασία καθαρισμού. Στην ενεπιγραφή πλευρά είναι χαραγμένες δυο επιγραφές που ξεκινούν από τις εντός εναλλάξ γωνίες που σχηματίζονται από τη διαγώνιο του ορθογωνίου με τέτοιο τρόπο ώστε η μία φαίνεται ότι ήταν χαραγμένη ανάποδα σε σχέση με την άλλη. Η πρώτη αποτελείται από έναν μόνο στίχο με μεγάλα γράμματα που διασταυρώνονται εν μέρει με αυτά του στίχου 6 της δεύτερης επιγραφής, τα οποία είναι πολύ πιο μικρά (εικ. 1). Και στις δυο επιγραφές τα γράμματα έχουν αποτυπωθεί με λεπτές εγχαράξεις με μέσο όρο ύψους 7 χιλιοστά και φαίνονται καθαρά ότι έχουν γίνει από τον ίδιο χαρακτή, ο οποίος έχει χαράξει μερικά (όπως τα δυο Η του στίχου 4 της επιγραφής II) με εμφανή πλάγια κλίση. Αντίθετα, ο στίχος 6 της επιγραφής II προστέθηκε αργότερα, ίσως από κάποιον άλλο, με λοξά και μικρότερα γράμματα και με κάποιο όργανο χάραξης μεγαλύτερου πάχους: το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 5 χιλιοστά το μέγιστο έως 3 χιλιοστά το ελάχιστο. Φαίνεται ότι όχι μόνο ο στίχος 6, αλλά και οι στίχοι 4 και 5 συμπληρώθηκαν με μία κλίμακα σε σχέση με τους στίχους 1-3. Η φωτογραφία της *editio princeps*⁶ έχει υποστεί στην ουσία «ρετουσάρισμα» (εικ. 2), γι' αυτό και δεν απεικονίζει την πραγματικότητα: τα γράμματα, δηλαδή, έχουν τονιστεί με άσπρο, έτσι ώστε, παρά την ύπαρξη της φωτογραφίας, το στοιχείο αυτό της έρευνας θεωρείται περισσότερο αντίγραφο, που δεν απεικονίζει την κατάσταση του ευρήματος, αλλά την εξήγηση που δίνει στα ψηφία η συγγραφέας.⁷

Όμως, δέκα χρόνια αργότερα δημοσιεύτηκε ένα σχέδιο σε κλίμακα 1:1,⁸ αρκετά προσεγμένο ως προς την ανάγνωση —με εξαίρεση τον στίχο 1 της επιγραφής I και τον στίχο 6 της επιγραφής II— που σήμερα, εξάλλου, μπορεί να τελειοποιηθεί με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, χάρη στα σύγχρονα οπτικά όργανα, που εγγυώνται την πραγματοποίηση πιστών εκτύπων.

Ήδη τον πρώτο χρόνο της ανακάλυψης η Braun,⁹ όταν δημοσίευσε αυτή την πινακίδα, η οποία έφερε επιφανή ονόματα Μακεδόνων στρατηγών, ταύτισε με ακρίβεια τα ονόματα Πλείσταρχος, Ευπόλεμος, Κάσσανδρος και Δημήτριος Φαληρέας, γι' αυτό και τη χρονολόγησε γύρω στο 313/2 π.Χ., ωστόσο, μόλις το 1980 το κείμενο αναγνωρίστηκε ως *defixio*.¹⁰ Περιστρέφοντας την πινακίδα κατά 180° διακρίνονται —όπως προείπα— μερικά γράμματα, τα οποία ερμηνεύτηκαν

⁶ Braun 1970, Πιν. 93.1.

⁷ Braun 1970, 197.

⁸ *AM* 95, 1980, 231 εικ. 2. Πρβλ. επίσης *SEG* 30 (1980), 113 αρ. 325.

⁹ Braun 1970, 197.

¹⁰ Jordan 1980, σημ. 80. Τέλος, ο Ch. Habicht (1993, 115-118) την τοποθέτησε στο ιστορικό πλαίσιο μερικών αθηναϊκών *καταδέσμων* με ονόματα πολιτικών, στη σφαίρα των διπλωματικών και στρατιωτικών σχέσεων Αττικής - Μακεδονίας από τον Μέγα Αλέξανδρο έως τον Λαμακό πόλεμο. Πρβλ. επίσης Gager 1992, 148 και σημ. 114-120.

από την *editor princeps* Π.Ε.ΤΡΑ, ενώ, αντιθετα, ερμηνεύονται ΠΛΕΙ[Σ]ΤΕΑ.. από τον *editor alter*. Στην πραγματικότητα, όμως, εδώ διαβάζουμε ΠΛΕΙ[.]ΤΩΡ ή καλύτερα ΠΛΕΙ[.]ΤΩΡ, που θα μπορούσε να συμπληρωθεί Πλεί[σ]τωρ[α] *aut* Πλεί[σ]τωρ.¹¹ Και οι δυο προαναφερόμενοι μελετητές θεώρησαν ότι αναγνώρισαν εδώ μια αποτυχημένη προσπάθεια να αρχίσει το κείμενο της επιγραφής με το όνομα του πρώτου *defixus* της επιγραφής II, δηλαδή τον Πλείσταρχο. Αλλά το τελευταίο γράμμα φαίνεται σαν Ρ που το στρογγυλό μέρος του είναι τριγωνικό, ενώ πιθανά πρέπει να αποκλείσουμε την υπόθεση ότι το οριζόντιο τμήμα γραμμής μπορεί να θεωρηθεί μέρος ενός Σ, γιατί στη συνέχεια διακρίνεται μια άλλη γραμμή που σχηματίζει με την πρώτη οξεία γωνία. Ωστόσο, το προτελευταίο γράμμα φαίνεται καθαρά ότι είναι «στρογγυλό» και μπορεί να πρόκειται είτε για *όμικρον* είτε για *ωμέγα*, αλλά η γραμμή στα δεξιά, που πρέπει να είχε το αντίστοιχό της και στα αριστερά, μας οδηγεί στην ταύτιση του περισσότερο με Ω. Γι' αυτό και το όνομα Πλεί[σ]τωρ μπορεί, έτσι κι αλλιώς, να συμπληρωθεί εύκολα και στην ονομαστική και στην αιτιατική πτώση. Όμως πρόκειται για όνομα που συναντάται μόνο μια φορά στον Δημοσθένη¹² και, λόγω της ιδιαίτερης διάταξης της επιγραφής I σε σχέση με την II, δεν μπορεί να απορριφθεί η άποψη των προηγούμενων μελετητών: ακριβώς επειδή ο χαρακτήρας μπορεί, όπως υποστηρίζουν, να είχε γράψει το όνομα Πλείστωρ αντί Πλείσταρχος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι ο ίδιος, αφού αντιλήφθηκε το λάθος, εγκατέλειψε την αρχική γραφή και ξανάρχισε να γράφει *ex novo* το κείμενο, αφού αναποδογύρισε την πινακίδα.

Στους πέντε πρώτους στίχους της επιγραφής II διαβάζονται στην αιτιατική πτώση, όπως συμβαίνει συχνά με τους *defixi*, τα ονόματα Πλείσταρχον | Εύπόλεμον | Κάσσα[νδ]ρον | Δημήτ[ρι]ο[ν] | Φ[αλ]η[ρέα], ενώ το *verbum defixionis* υπονοείται.

Επιπλέον, ο τελευταίος στίχος διαβάστηκε το 1970 από την *editor princeps*:

Ι < Ν Η Ι Γ Ε Μ Ε Α

Αλλά ο *editor alter*¹³ τον διάβασε διαφορετικά αναγνωρίζοντας τα ίχνη ενός πέμπτου ονόματος που παραπέμπει σε όνομα δήμου από τον Πειραιά:

[⁻¹⁻²⁻]ΚΝΗ [⁻¹⁻³⁻] Πειρ<α>ιέα

Η μελέτη των μακροφωτογραφήσεων και των φωτογραφιών που εξετάστηκαν στο μικροσκόπιο (εικ. 3) μου επέτρεψε να κάνω προόδους στην ανάγνωση του ονόματος που κρύβει ο στίχος 6, όπου αναγνωρίζονται τα γράμματα ΕΝΝΟ.Ο, με ένα *vacuum* (σχετικό, καθώς τα γράμματα του στίχου 6 έχουν ύψος κατά μέσο όρο 4 χιλιοστά) ανάμεσα στο τελευταίο Ο και το προηγούμενο γράμμα, που μπορεί να είναι Μ ή V.

¹¹ Πρβλ. το ίδιο όνομα στο Dem. 37.4 (*contra Pantenetum*). Φαίνεται, ωστόσο, να αποκλείεται η ανάγνωση Πλεί[σ]τος, που θα είχε αντίστοιχο στην IG II² 1631 στ. 499 (προγενέστερη του 323/2 π.Χ.); Pape – Benseler 1959, 1210 s.v.

¹² Πρβλ. σημ. 11. LGPN II, 369. Dem. 37,4 (*contra Pantenetum*).

¹³ Jordan 1980, 229-236. SEG 30 (1980), 113 αρ. 325.

ΕΙΛΗΜ

Το αρχικό Ε διακρίνεται κατά μεγάλο μέρος στις φωτογραφίες κάτω από το μικροσκόπιο και παρομοίως το *ύψιλον* που ακολουθεί σε σχήμα V και είναι «συμπιεσμένο» ανάμεσα στο Ε που προηγείται και το Ν που έπεται, σε σημείο που μπορούμε να σκεφθούμε ότι προστέθηκε αργότερα. Μετά το Ν βρίσκεται ένα μικρό *όμικρον* Ϝ , ρομβοειδές και λίγο «λοξό», που οι προηγούμενοι εκδότες το εξέλαβαν ως Η, γιατί, αφού δεν πρόσεξαν τη γραμμή που κλείνει το γράμμα στο κάτω μέρος, οι ανεπαίσθητες επιμηκύνσεις στο πάνω μέρος των κάθετων παράλληλων πλευρών έδωσαν τη λανθασμένη εντύπωση ότι αυτές συνεχίζονταν. Ακολουθεί ένα πολύ ευδιάκριτο ψηφίο, λίγο λοξό, σε σχήμα V, που με την πρώτη ματιά μπορεί να φανεί σαν *ύψιλον*, αλλά στην πραγματικότητα ο έντονος πλάγιος φωτισμός, που χρησιμοποιήθηκε, αποκαλύπτει δυο επιπλέον γραμμές, μια στην δεξιά και μια άλλη στην αριστερή πλευρά, οι οποίες —αν και πολύ αμυδρές— οδηγούν περισσότερο στην ανάγνωση ενός Μ. Το τελευταίο γράμμα που απέμεινε αποκαταστάθηκε με πολύ κόπο, γιατί σε αυτό το σημείο η πινακίδα διπλώνει από το πάνω μέρος σχεδόν κατά 90°. Ωστόσο, στάθηκε δυνατό να διακριθεί ένα ρομβοειδές *όμικρον*, που φαίνεται πολύ «συνθλιμμένο» κατά τη φωτογραφική έρευνα λόγω της διαστρεβλωμένης απεικόνισης που διασχίζεται κατά μήκος από το σημάδι του «διπλώματος» που υπέστη η μολύβδινη πινακίδα. Αυτή η ανάγνωση συναινεί στον αποκλεισμό του ονόματος Εύνους, που εδώ θα έπρεπε να αποδοθεί στην αιτιατική πτώση Εύνουν,¹⁴ και υπέρ της ανάγνωσης Εύνομο[ν] Πειρ<αλ>ία. Αυτός ο έκτος στίχος, όπως προαναφέρθηκε, είναι εμφανές ότι προστέθηκε αργότερα με μικρότερα γράμματα και ο χαρακτήρας έγραψε λανθασμένα το όνομα του δήμου τους γράφοντας ΠΕΙΡΙΑ: «I have not found the demotic thus misspelled elsewhere in Attic inscriptions».¹⁵ Παρομοίως, ο χαρακτήρας φαίνεται να είχε γράψει στην αρχή ΕΝΟΜΟ[Ν], αντί ΕΥΝΟΜΟ[Ν], στη συνέχεια το διόρθωσε προσθέτοντας το Υ ανάμεσα στο Ε και στο Ν στο διάστημα που απέμεινε¹⁶, ενώ δε διόρθωσε το όνομα του δήμου. Επίσης οι στίχοι 4-5, με το όνομα του Δημήτριου, φαίνεται ότι συμπληρώθηκε με μία μικρότερη γραφική κλίμακα. Στον στίχο 1 ξεχωρίζει μια ευθύγραμμη *παράγραφος* με κατωφερείς αποφύσεις στις δυο πλευρές,¹⁷ που μέχρι σήμερα δεν είχε γίνει αντιληπτή.¹⁸

Η ανάγνωση ολόκληρου του κειμένου έχει, λοιπόν, ως εξής:

¹⁴ Και κατά μείζονα λόγο το ΕΥΝΗΝΟ[Ν].

¹⁵ Σύμφωνα με τον Jordan 1980, 230.

¹⁶ Για αυτό το λόγο, επειδή δηλαδή ο χαρακτήρας πρόσθεσε το γράμμα V και όχι το Ν, πρέπει να αποκλειστεί και η ανάγνωση ΕΝΝΟΜΟ[Ν] ή Ε<Ν>ΝΟΜΟ[Ν].

¹⁷ Σχετικά με την *παράγραφο*, που συναντάται σπάνια σε επιγραφές, αλλά είναι κοινό στοιχείο των παπύρων, πρβλ. Montevicchi 1973, 72· Turner 1984, 132· Cavallo 1983, 223· Barbis Lupi 1994, 414-417· Johnson 1994, 65-68· περιπτώσεις επιγραφών: Aupert, 1980, 311-315 αρ. 3 (εικ. 3: αρχαϊκή εποχή)· IG V 2,6 (5^{ος} αιώνας π.Χ., αριστερή πλευρά)· Manganaro 1981, 1069, 1071-2, 1082· Costabile 1999, 2, 43-46· Id. 2001, 6, 176 εικ. 7-b. Επιπλέον, διάφορα παραδείγματα στην αδημοσίευτη επιγραφή, που αναφέρεται στην επιστολή του *Lucius Mummius* προς τις πόλεις της Πελοποννήσου, η οποία μεταγράφηκε σε ψήφισμα της πόλης του Άργους, την επισήμανση της οποίας οφείλω στον καθ. κ. Χαράλαμμο Κριτζά, Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών.

¹⁸ Πρβλ. το σχέδιο του Jordan 1980, 231 εικ. 2.

Επιγραφή IΠΛΕΙ[Σ]ΤΟΡ *aut* ΠΛΕΙ[Σ]ΤΩΡ**Επιγραφή II**

Πλείσταρχον παράγραφος
 Ευπόλεμον
 Κάσσα[νδ]ρον
 Δημήτ[ρι]ο[ν]
 Φ[αλ]η[ρέα]
 Εϋνομο[ν] Πειρ[α]λία

Σχεδόν όλοι οι *defixi* είναι αρκετά γνωστοί. Ο Κάσσανδρος υπήρξε κυρίαρχος της Μακεδονίας, ανακηρυγμένος βασιλεύς των Μακεδόνων· ο Πλεισταρχος ήταν ο μικρότερος αδελφός του, που διατελούσε συγχρόνως βασιλιάς ενός βραχύβιου βασιλείου με πρωτεύουσα την Ήράκλεια υπό Λάτμω, από την εξουσία του οποίου απομακρύνθηκε· ο Ευπόλεμος υπήρξε στρατηγός του Κάσσανδρου στην Ελλάδα από το 313 π.Χ., την ίδια χρονιά που ο Πλεισταρχος τοποθετήθηκε επικεφαλής της μακεδονικής φρουράς στη Χαλκίδα. Σχετικά με τις σχέσεις του τελευταίου με την Αθήνα γνωρίζουμε μόνο ότι, σύμφωνα με τον Πausanias,¹⁹ είχε κατατροπωθεί από το αθηναϊκό ιππικό, νίκη η οποία τιμάται με τρόπαιο που βρίσκεται κοντά στην Ποικίλη Στοά, ωστόσο παραμένει αβέβαιη η χρονολογία της μάχης.²⁰ Ο Δημήτριος Φαληρέας είναι περιπατητικός φιλόσοφος και στη συνέχεια ο ιδρυτής του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, που διαπραγματεύτηκε με τον Κάσσανδρο την παράδοση των Αθηνών και διορίστηκε από τον ίδιο κυβερνήτης της. Πράγματι, το 318 π.Χ. οι Αθηναίοι πολίτες της δημοκρατικής παράταξης αναγκάστηκαν να διαπραγματευθούν με τους ολιγαρχικούς που κατείχαν την εξουσία στον Πειραιά και από τον Ιανουάριο του 317 π.Χ. τους επιβλήθηκε ως κυβερνήτης ο Δημήτριος Φαληρέας, ο οποίος πραγματοποίησε την πλουτοκρατική εκλογική μεταρρύθμιση που επιθυμούσε ο Κάσσανδρος, στερώντας τα πολιτικά δικαιώματα στους πολίτες που είχαν εισόδημα χαμηλότερο από 1.000 δραχμές και έκανε δεκτή μια μακεδονική φρουρά στη Μουνιχία.²¹ Για την ακρίβεια, η περίοδος της εξουσίας του από το 317-307 π.Χ. λήφθηκε υπόψη για τη χρονολόγηση αυτής της *defixio*.²² Επιπλέον θα έλεγα, ότι, πολύ καιρό μετά το

¹⁹ Πaus. I 15.1.

²⁰ Πρβλ. Droysen 1878, 226 και αρ. 1. *Contra*: Burstein 1977-1978, 128-129· Jordan 1980, 235·Tataki 1998, 408 αρ. 76 (Πλεισταρχος).

²¹ Πρβλ. Tarn 1974, 418 κε· Tataki 1998, 314 αρ. 49 (Ευπόλεμος), 338 αρ. 27 (Κάσσανδρος), 408 αρ. 76 (Πλεισταρχος). Περί Δημήτριου Φαληρέως πρβλ. RE IV, 2817-2841 s.v. *Demetrios von Phaleron*· Cohen 1926, 88-98· Weherli 1949, Frg. 1-2· Banfi 2001, ιδιαίτερος 334-345.

²² Ο Jordan υπέθεσε ότι η *defixio* είχε καταλήξει στον αποθέτη προερχόμενη από τάφο, και σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Πλάτωνας, *Phed.* 81c-d, μας πληροφορεί σχετικά με την πεποίθηση ότι οι ψυχές των *αώρων* τριγύριζαν γύρω από τους τάφους, χωρίς να μπορούν να απομακρυνθούν πολύ, συμπέρανε ότι η κατάρα δεν μπορεί να διατυπώθηκε όταν ο Δημήτριος Φαληρέας είχε φύγει πια από την Αθήνα. Στην πραγματικότητα, ο συγκεκριμένος συγγραφέας φαίνεται με αυτήν την αιτιολογία να αποκλείει *a priori* την πιθανότητα η *defixio* να τοποθετήθηκε απευθείας μέσα στον αποθέτη,

τέλος της τυραννίδας του Δημήτριου Φαληρέα, με ενέργειες των δυνάμεων του Δημήτριου Πολιορκητή και του Αντίγονου, δεν θα υπήρχαν περισσότεροι λόγοι για να καταραστούν το όνομά του. Έτσι και αλλιώς η δημιουργία του «πακέτου» της *defixio* μπορεί να αποδοθεί αυστηρά την περίοδο μεταξύ 313 και 307 π.Χ.,²³ ωστόσο δεν μπορούμε να αποκλείσουμε απολύτως τη χρονολόγηση της στο 317-313 π.Χ.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο τοποθετείται το καινούριο στοιχείο του ονόματος ενός, έως τώρα άγνωστου, Ευνόμου από τον Πειραιά, που μπορεί όμως να απαντηθεί ανάμεσα στους Αθηναίους ολιγαρχικούς και φιλομακεδόνες, λαμβάνοντας υπόψη το υπόλοιπο κείμενο του *κατάδεσμον*. Κάποιος Εύνομος, γιος του Κυδίμαχου, αδελφός του συκοφάντη Αριστογείτονα, αναμεμειγμένος στην υπόθεση του Άρπαλου, κατηγορία από την οποία όμως απαλλάχθηκε, μνημονεύεται από τον Δημοσθένη γύρω στο 325 π.Χ., αλλά δε γνωρίζουμε περισσότερα ούτε για το πρόσωπο αυτό, ούτε για το όνομα του δήμου.²⁴ Ακόμη και οι σχέσεις του πολύ πιο γνωστού Αριστογείτονα με τους Μακεδόνες ήταν ασαφείς και ο ίδιος αυτός συκοφάντης, που θεωρήθηκε στο τέλος ανάξιος εμπιστοσύνης από τους συμμάχους του, πέρασε από τη μια πλευρά στην άλλη. Η μειωμένη γραφική κλίμακα, σε σχέση με τους τρεις πρώτους στίχους, μας δημιουργεί την υποψία ότι και το όνομα του Δημήτριου Φαληρέα συμπληρώθηκε όταν η μολύβδινη πινακίδα ήταν ήδη χαραγμένη με τα ονόματα των Μακεδόνων. Αν είναι έτσι, πρέπει να υποθέσουμε ότι στα ονόματα των ξένων κατακτητών ο *defigens* σκέφτηκε σε μία άλλη στιγμή να συμπληρώσει τα ονόματα των δύο Αθηναίων καταδοτών, αναφέροντας με ακρίβεια και τους δήμους καταγωγής τους, και πριν απ' όλους εκείνο του τοποθετημένου από τους Μακεδόνες τυράννου, και έπειτα του Ευνόμου από τον Πειραιά, που –παρά τη σημαντική ομήγυρη– δεν τον γνωρίζουμε, αλλά για να αναφέρεται μαζί με αυτές τις προσωπικότητες, πρέπει πιθανότατα, εκείνη την εποχή να εξασκούσε ένα όχι ασήμαντο πολιτικό ρόλο.

Πρέπει γι' αυτό να αναγνωρίσουμε, ότι η ταύτιση του ονόματος του Ευνόμου Πειραιέως δεν μας επιτρέπει να κάνουμε προόδους στην ιστορική τοποθέτηση. Αντίθετα, φαίνεται ξεκάθαρο ότι οι τρεις Μακεδόνες στρατηγοί, στους οποίους απευθυνόταν η κατάρα, υποδείχθηκαν με το όνομα, ενώ για τους δύο Αθηναίους αναφέρθηκε και το όνομα του δήμου. Επιπλέον, όπως παρατηρήθηκε με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, είναι φανερό, ότι το όνομα του Ευνόμου προστέθηκε στο ήδη χαραγμένο κείμενο και ότι το όργανο χάραξης, όπως πολύ πιθανά και ο χαρακτήρας, ήταν διαφορετικό.

Παραμένει να αναλογιστούμε αν ο εντολοδότης ήταν απλός ιδιώτης ή αν πάλι εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα είδος «δημόσιου αναθεματισμού». Η υψηλή κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκαν οι *defixi*, με εξαίρεση τον άγνωστο Εύνομο από τον Πειραιά, θα μπορούσε να

γνωστή είσοδο του Κάτω Κόσμου, επειδή αυτή η πρακτική βεβαιώνεται μόνο μετά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Αντίθετα, είναι η χρονολογική τοποθέτηση του αποθέτη, με ένα *post quem* όριο το 307 π.Χ., (πρβλ. σημ. 1-2) που θα μπορούσε να προτείνει μια δεύτερη κατάταξη της πινακίδας.

²³ Βλ. Jordan 1980, 230 κε.

²⁴ Dem. 25 hyp. 3· 25. 55· 25. 79. Πρβλ. επίσης PA 5863· Traill 1998, 380 αρ. 440330. Άλλα πρόσωπα με το ίδιο όνομα, της ίδιας εποχής, των οποίων δε γνωρίζουμε το όνομα του δήμου τους: Traill 1998, 380 αρ. 440347.

επιβεβαιώσει αυτή την υποψία, όχι με την έννοια ότι μπορεί να θεωρηθεί εντολοδόχος η ίδια η πόλις, μια που η διακυβέρνηση ήταν στα χέρια του Δημήτριου Φαληρέα, αλλά με την έννοια ότι μπορεί να θεωρηθεί κατάδεσμος «πολιτικής φύσης», που πραγματοποιήθηκε εκ μέρους της δημοκρατικής παράταξης. Επιπλέον, όπως σωστά παρατήρησε ο Habicht,²⁵ έχουμε στη διάθεσή μας ένα ακόμη «πακέτο» με κατάρες, που συντάχθηκαν στην Αθήνα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και οι οποίες αναφέρονται σε εξέχοντες πολιτικούς, όπως οι: Αριστοφάνης ο Αζηνιεύς, Δημόφιλος ο Αχαρνεύς, Δημοσθένης, Καλλίστρατος εξ Αφιδνών, Υπερείδης και Λυκούργος, Ξενοκλής ο Σφήτιος, Πολύευκτος ο Σφήτιος και Φωκίων. Η *defixio* που εξετάζουμε αποτελεί, λοιπόν, σαφή μαρτυρία της αντιπάθειας για τη μακεδονική κατοχή και τους Αθηναίους υποστηρικτές της.

2. ΟΠΙΣΘΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΣ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΛΙΣΣΟΥ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής παιδικών ταφών στον Κεραμεικό, την οποία διεύθυνε το 1964 η Barbara Schlörb-Vierneisel και δημοσίευσε χωρίς καθυστέρηση μόλις δύο χρόνια μετά, ήρθαν στο φως τέσσερα ενεπιγράφα μολύβδινα ευρήματα²⁶: τρία ομοιώματα σαρκοφάγων, σχεδόν ακέραια και δυο πήλινα αγαλμάτια τα οποία έφεραν όλα κατάρες (εκτός από ένα που βρέθηκε ανεπιγράφο), (εικ. 4). Ολόκληρο το σύνολο των μολύβδινων αντικειμένων είχε θαφτεί πάνω από τον τάφο του νεαρού Λίσσου²⁷ (εικ. 5): τα αντικείμενα αυτά παρέμειναν χωρίς να έχουν καταγραφεί, μέχρι το 1997²⁸, στις αποθήκες του Κεραμεικού και ήταν αδημοσίευτα έως την *editio princeps* που απέδωσε τόσο στα ιταλικά όσο και στα γερμανικά το 2000²⁹. Από την ανασκαφή γνωρίζουμε ότι ο τάφος του Λίσσου βρισκόταν στο αμέσως ανώτερο στρώμα από αυτόν ενός αγοριού, του Εύφερου, και συνεπώς, ήταν νεώτερος από αυτόν. Και για τους δυο νέους βρέθηκαν ενεπιγραφές επιτύμβιες στήλες, που μαζί με τα κτερίσματα, φαίνεται να συναινούν σε μια χρονολόγηση των ταφών γύρω στο 425 π.Χ. περίπου³⁰. Οι *κατάδεσμοι*, αντίθετα, μπορούν, με τη βοήθεια της παλαιογραφίας, να χρονολογηθούν γύρω στο 400 π.Χ. και άρα πρέπει να εναποτέθηκαν πάνω από τον τάφο του Λίσσου σε μεταγενέστερο χρόνο, αφού σκάφτηκε μια τρύπα σχεδόν κάτω από την επιτύμβια στήλη του: πράγμα που εξηγείται και από τη πασίγνωστη πεποίθηση ότι οι νεκροί που έβρισκαν πρόωρο θάνατο (ἄωροι) φαίνεται να προσφέρονταν προαιρετικά, και για όσα χρόνια χρειάζονταν προκειμένου να φθάσουν στη «φυσιολογική» ηλικία θανάτου, για τον κατατρεγμό αυτών, στους οποίους απευθυνόταν η κατάρα.³¹

²⁵ Habicht 1993, σημ. 82.

²⁶ Schlörb-Vierneisel 1964, 85-113: Ead. 1966, 38 αρ. 73, Beil. 51,1.

²⁷ Όπως φαίνεται από τα σχεδιαγράμματα που επεξεργάστηκα με βάση τις γενικές κατόψεις και τις τομές που δημοσίευσε η Διευθύντρια της ανασκαφής: πρβλ. Costabile 2000, 88-89 εικ. 27-28.

²⁸ Καταγράφηκαν εκείνη τη χρονιά από τη Dr. Jutta Stroszeck, υπεύθυνη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών για τις ανασκαφές του Κεραμεικού, με τους αρ. ευρ. IB 3-7 (δράττομαι της ευκαιρίας να διορθώσω την ανακρίβεια του αρ. καταγραφής που έδωσα στην *editio princeps* αναφέροντας τους αρ. ευρ. IB 3-6).

²⁹ Πρβλ. Costabile 2000, 37-122, και Costabile 1999, 87-104.

³⁰ Schlörb-Vierneisel 1964, σημ. 1.

³¹ Πρβλ. Jordan 1988, 273-277, με πηγές.

Στο ίδιο περιοδικό³² δημοσιεύτηκε πρόσφατα η *editio altera* ενός από τα πέντε κείμενα που είχα δημοσιεύσει, κείμενο το οποίο προκύπτει από τη συναρμογή τεσσάρων μολύβδινων θραυσμάτων. Ο *editor alter* υποστηρίζει ορθά, ότι υπήρχε και ένα άλλο (απολεσθέν) τεμάχιο που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στα άλλα,³³ και δίνει, κατά συνέπεια, μια διαφορετική ανάγνωση του κειμένου παρουσιάζοντας συγχρόνως το σχέδιο που παραθέτω εδώ (**εικ. 6**).

Μετά την *editio princeps* και εγώ ο ίδιος αντιλήφθηκα ότι έλειπε κάποιο θραύσμα και προετοιμάζα τη δημοσίευση μιας αναθεώρησης, όταν με πρόλαβε ο *editor alter*: εκείνος, όμως, παραδόξως, δεν αντιλήφθηκε την ύπαρξη μιας φωτογραφίας, που δημοσιεύτηκε ακριβώς το 1966 από την Διευθύντρια της ανασκαφής και απεικονίζει, ανάμεσα στα άλλα ευρήματα, το ίδιο το τεμάχιο που σήμερα έχει εξαφανιστεί (**εικ. 4**). Αν και αυτή η φωτογραφία, που δημοσιεύτηκε σε μικρό μέγεθος, δε συμβάλλει στο να διαβαστεί καθαρά η επιγραφή,³⁴ ωστόσο επεσήμανα την ύπαρξή της και στην *editio princeps*,³⁵ γιατί σε αυτή τη φωτογραφία φαίνεται η πινακίδα IB 7 ακόμη μερικώς «διπλωμένη». Μάλιστα το 1997, τριάντα χρόνια μετά, ανακάλυψα τέσσερα τεμάχια, τοποθετημένα μέσα σε έναν φάκελο, που είχαν πια «χωριστεί» το ένα από το άλλο, ενώ η πινακίδα είχε «ξεδιπλωθεί» πλήρως και ήδη από παλιά είχε υποβληθεί σε επέμβαση καθαρισμού, σίγουρα στη δεκαετία του '60. Ωστόσο η εξασφάλιση μιας τωρινής μεγέθυνσης εκείνης της φωτογραφίας (Photoabteilung D.A.I.Athen, αρ. KER 8805, εδώ **εικ. 7**), της οποίας το αρνητικό διατηρείται ακόμη και σήμερα σε τέλεια κατάσταση,³⁶ μου επέτρεψε να επανεξετάσω το εύρημα και να οδηγηθώ σε καινούρια συμπεράσματα.

Το μεγάλο κεντρικό θραύσμα της «διπλωμένης» ακόμη πινακίδας (πλευρικό στην πλήρη ανάπτυξη της, που αναφέρεται ως *A4-B4* στις **εικ. 7-8**), το οποίο απεικονίζεται στη φωτογραφία, αρ. KER 8805, έχει σήμερα -καθώς φαίνεται- απολεσθεί. Πράγματι αυτό το τεμάχιο δε βρισκόταν μέσα στον φάκελο που περιείχε τα θραύσματα του ίδιου ευρήματος, ούτε και κατάφερα να το εντοπίσω ανάμεσα στους άλλους *καταδέσμονες*. Οποσδήποτε η φωτογραφία, αρ. KER 8805 (**εικ. 4**), αν και τραβήχτηκε πριν την επέμβαση καθαρισμού του 1966, είναι σε ικανοποιητικό βαθμό καθαρή, ώστε με τη μεγέθυνσή της διακρίνονται τα γράμματα της πλευράς που απεικονίζει, πράγμα που επιτρέπει σήμερα να αποκατασταθούν με σιγουριά δυο ονόματα που είχα διαβάσει με διαφορετικό τρόπο. Επιπλέον, οι μακροφωτογραφήσεις των μολύβδινων αντικειμένων που υπάρχουν ακόμη (**εικ. 7-9**), αποδεικνύουν ότι και η *editio altera*, που φαίνεται ότι είχε σκοπό να αποκαταστήσει τη δική μου *editio princeps*, περιέχει λανθασμένες

³² Jordan 2002, 95-98.

³³ Jordan 2002: «Πριν μερικά χρόνια με την ευγενική άδεια της Δρ Ursula Knigge, της τότε Διευθύντριας των ανασκαφών του Κεραμεικού μελέτησα, τη μολύβδινη πινακίδα. Βρήκα τρία τεμάχια τα οποία και σχεδίασα. Κατέληξα στο συμπέρασμα ότι τα δύο ενώνονται, αλλά όχι το τρίτο, και κάποιο τεμάχιο έχει απολεσθεί μεταξύ των τεμαχίων *i* και *ii*». Στην πραγματικότητα πρόκειται για τέσσερα τεμάχια, ενώ το ένα μπορεί να χωρίστηκε από τα άλλα από τότε που το είδε ο *editor alter*, πιθανά στη δεκαετία του '80. Πράγματι, ο ίδιος δημοσίευσε ένα σχόλιο στο άρθρο *The Practice of Magic* (Jordan 1988), χωρίς να δημοσιεύσει όμως τα κείμενα.

³⁴ Schlörb-Vierneisel 1964, Beil. 51,1.

³⁵ Costabile 2000, 91.

³⁶ Photoabt. D.A.I.Athen KER 8805 (Kasten 3725): ευχαριστίες στον Dr. H.R. Goette.

αναγνώσεις, είτε γιατί ο *editor alter* παρερμήνευσε μερικά γράμματα, είτε γιατί είδε κάποια εκεί, που στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν, ενώ δεν είδε κάποια άλλα που αντίθετα είναι ευανάγνωστα. Ακόμη και η ερμηνεία, που υποστηρίζει τα *άναξ λεγόμενα* τελικά δεν πείθει και τόσο. Το κείμενο, συνεπώς, αξίζει σήμερα να αναδημοσιευτεί για τρίτη φορά.

Η μεγάλη μεγέθυνση της φωτογραφίας, αρ. KER 8805 (**εικ. 7**), μαρτυρεί την κατάσταση του ευρήματος, όταν αυτό ήταν ακόμη «διπλωμένο» εν μέρει και αφήνει να φανούν τρία μέρη της ενεπιγραφής επιφάνειας, δύο της πλευράς *A* (εσωτερική) και ένα της πλευράς *B* (εξωτερική). Τα τεμάχια, που προέκυψαν από το τελετουργικό «διπλωμα» της πινακίδας, ήταν στο σύνολο 5 για κάθε πλευρά, ενώ ένα από αυτά -όπως είπαμε- δεν μπορεί να εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Ωστόσο έχω αριθμήσει συμβατικά κάθε τεμάχιο σύμφωνα με την πρόοδο διπλώσης. Αναμφίβολα, η φωτογραφία KER 8805 δεν απεικονίζει την *defixio* στην αρχική κατάσταση που βρέθηκε, αλλά στη φάση, κατά την οποία «ανοίχτηκαν» δυο από τα πέντε κομμάτια της: παρόλα αυτά μπορούμε να αναπαραστήσουμε στο σχέδιο την αρχική όψη της πινακίδας, όπως ήταν όταν «διπλώσαν» τα κομμάτια της (**εικ. 7**) και την τοποθέτησαν στον αποθέτη, λαμβάνοντας υπόψη τα σημάδια των «πτυχών» που υπάρχουν ακόμη στην υπόλοιπη πινακίδα.

Παρατηρώντας τη μια από τις δυο όψεις της πινακίδας, που αναπαριστάται στο σχέδιο της εικόνας 7, βλέπουμε ότι το «διπλωμένο» τεμάχιο *B3* προβάλλει ακέραιο, κάτω από αυτό υπάρχει ένα μέρος του τεμαχίου *A2*, ακόμη πιο κάτω μια λωρίδα του τεμαχίου *B5* και τέλος, διακρίνεται το μεγάλο τεμάχιο *A4*, αυτό που απωλέσθη. Τοποθετώντας αυτό το τελευταίο κομμάτι στην πλευρά *B* με τη βοήθεια φωτογραφικού μοντάζ, είμαστε σε θέση να την ανασυνθέσουμε εικονικά στο ακέραιο και να την αναγνώσουμε πλήρως (**εικ. 8**). Αντίθετα, η οπίσθια όψη, δηλαδή το τεμάχιο *B4*, παραμένει δυστυχώς άγνωστη, και μπορεί να συμπληρωθεί μόνο ως προς το σχήμα (**εικ. 9**).

Η αριθμηση των τεμαχίων της πινακίδας από το 1 έως το 5 ανταποκρίνεται, όπως υπενθύμισα, στη σειρά με την οποία αυτά «διπλώθηκαν». Οι επιγραφές της πλευράς *A* παρουσιάζουν τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις, από τις οποίες, λόγω του ότι μερικά ψηφία υπερκαλύπτουν το ένα το άλλο, μπορούμε να καταλάβουμε με σαφήνεια τη σειρά, με την οποία πραγματοποιήθηκαν οι εγχαράξεις. Η πρώτη επιγραφή, παρατηρώντας την πινακίδα σε όλο το μήκος της, φαίνεται (**εικ. 9**) να είναι χαραγμένη κάθετα και αποτελείται από τρεις χωριστούς στίχους, που ανήκουν σε τρία ξεχωριστά τεμάχια της ίδιας πινακίδας (**εικ. 8β** επάνω: *A1*, *A2*, *A3*)· η δεύτερη επιγραφή φαίνεται χαραγμένη ανάποδα, στο πάνω μέρος (ή στο κάτω, με την έννοια ότι με αυτή τη φορά διαβάζεται) και έχει τρεις στίχους· η τρίτη και τελευταία είναι χαραγμένη στο πάνω μέρος, με κατεύθυνση από τα αριστερά προς τα δεξιά και αναπτύσσεται σε τρεις στίχους.

Προκειμένου να διευκολυνθεί η ανάγνωση, παρουσιάζεται επιπλέον ένα σχέδιο (**εικ. 8β**) με χρωματική διάκριση των τριών επιγραφών, που η μια υπερκαλύπτει την άλλη κατά τόπους.

Lamina plumbea, αρ. ευρ. IB 7, quae patet in altitudinem 6.6 cm ac patebat circiter 12.5 cm in longitudinem, cuius adhuc sectiones supersunt per 10.7 cm.

Πλευρά Α (εξωτερική). Μέσο ύψος γραμμάτων: 5-6 χλστ.

I. Scriptura prior transversa.

Μ ε[νεκλέο(υ)ς:]

ἐπή λυ[θον:]   καταράσηκα;

[τήν:] γυναῖκα

II. Scriptura altera.

Τελέστης

Μενεκλῆς

Πυθ[ό]δωρ[ος]

III. Scriptura tertia.

Πυθόδωρος

Μενεκλῆς

Τελέστης

Πλευρά Β (εσωτερική). Μέσο ύψος γραμμάτων: 6 χλστ.

I. Scriptura prior.

[---] Ο

[Τιμοκρ:]ΑΤΗΣ

ΑΝ[θέμενος:]   αφιερωμένος (= καταραμένος);

ΕΥ[θυμος:]

II. Scriptura altera.

Εύθυκ[λεί]δ[ης]

ἀνθέμε[νος]   αφιερωμένος (= καταραμένος)

Τιμοκράτ[ης --]Σ

Ἐπιπέιθης

Εύθυμος

Λεπτ[ίνης:]

Οι δύο όψεις της πινακίδας φαίνονται να έχουν γραφτεί από διαφορετικό χαρακτήη. Τα ονόματα της πλευράς Α, Τελέστης, Μενεκλῆς και Πυθ[ό]δωρ[ος]

είναι πάρα πολύ κοινά, έτσι ώστε μπορούμε να τα ταυτίσουμε με σιγουριά.³⁷ Μέσα στα χρονολογικά πλαίσια και τα πολιτικά μίση της εποχής, όπου ανήκει η *defixio* που εξετάζουμε, τοποθετείται κάποιος Πυθόδωρος, ο οποίος υπήρξε επώνυμος άρχοντας το 404/3 π.Χ., αλλά το όνομά του υπέστη *damnatio memoriae* γιατί συνδέθηκε με τους Τριάκοντα Τυράννους³⁸: όμως, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, πρέπει να αρκестούμε σε μια απλή υπόθεση. Στο στίχο 2 δεν μας εκπλήσσει το έπη λυ[θον:], πιθανή απόδοση αορίστου β' του ρήματος έπέρχομαι, που εδώ είναι το *verbum defixionis*. Η προτεινόμενη απόδοση δικαιολογεί και τη λέξη γυναίκα, που παρέμεινε ανερμήνευτη από τον *editor alter*.³⁹

Στην πλευρά Β, το πρώτο όνομα διαβάζεται τώρα διαφορετικά τόσο από την *editio princeps* (Εϋθυμος) όσο και από την *editio altera* (Εϋθυκράτης). Στον πρώτο στίχο διαβάζουμε σίγουρα τα γράμματα ΕΥΘΥ, στη συνέχεια διακρίνεται το τμήμα ενός γράμματος, που θα μπορούσε να είναι η απόληξη του λοξού κάτω σκέλους ενός Κ. Στη συνέχεια, αντίθετα, όπως δείχνει αναμφισβήτητα η φωτογραφία, δεν υπάρχουν καθόλου τα γράμματα που ο *editor alter* πιστεύει ότι βλέπει και που τον οδηγούν στην ανάγνωση του ονόματος Εϋκράτης. Αντίθετα, διαβάζεται, μετά από ένα χώρο που μπορεί να φιλοξενήσει το πολύ 2 ή 3 γράμματα, ένα Δ (εικ. 10). Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι δυνατόν, για λόγους χώρου, να τοποθετήσουμε τα γράμματα ΚΡΑΤΗΣ στο μέρος της πινακίδας που απομένει μετά το ΕΥΘΥ. Πράγματι, ο *editor alter*, προκειμένου να τα κάνει να χωρέσουν στο κενό που απομένει πάνω στο δικό του έκτυπο, «είδε» και σχεδίασε αυτά τα γράμματα με τέτοιο τρόπο ώστε φαίνονται σχεδόν τα μισά σε μέγεθος από τα υπόλοιπα, γι' αυτό και η λέξη, κατά τη γνώμη μου, προκύπτει να έχει γραφτεί ανεξήγητα με δύο, διαφορετικούς σε μέγεθος, τρόπους γραφής (ΕΥΘΥΚΡΑΤΗΣ). Το μόνο όνομα που μπορεί να συμπληρωθεί μου φαίνεται συνεπώς το Εϋθυκ[λεί]δ[ης] (εικ. 10), που είναι σπάνιο στην Αθήνα και παραπέμπει σε έναν κατάλογο πεσότων, πολύ πιθανά του Δεκελεικού πολέμου⁴⁰, στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Στο στίχο 5, μετά το ΕΥΘΥ, που διαβάζεται καθαρά, φαίνεται ένα λοξό σκέλος που διασταυρώνεται στο πάνω μέρος με την απόληξη μιας γραμμής που ανοίγει εδώ σε οξεία γωνία και ταιριάζει μόνο με το γράμμα Μ, του οποίου φαίνεται να αποτελεί το αριστερό κάθετο σκέλος: συνεπώς εδώ φαίνεται ότι μπορούμε να διαβάσουμε ένα όνομα που αρχίζει με τα γράμματα ΕΥΘΥΜ.⁴¹ Και επομένως στην πλευρά Β2, διαβάζονται κομμάτια των

³⁷ Όμως, όπως ήδη παρατήρησα (Costabile 2000, 4, 98 κ.ε.), το ότι συναντάμε και πάλι στην ίδια πινακίδα τα ονόματα *Μενεκλής* και *Τημοκράτης*, ακόμη και αν αυτά γράφτηκαν από διαφορετικούς χαράκτες, θα μπορούσε να μας οδηγήσει στη σκέψη ότι πρόκειται για τα ίδια πρόσωπα που, μετά τη νίκη της Αθήνας στη ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ., αγόρευαν στο δικαστήριο και τελικά πέτυχαν την καταδίκη σε θάνατο των στρατηγών, που έφεραν τη νίκη, αλλά κατηγορήθηκαν ότι δεν περισυνέλεξαν από τη θάλασσα τα πτώματα των Αθηναίων λόγω της τρικυμίας που ξέσπασε. Χωρίς φυσικά να θέλουμε να επιβάλλουμε την άποψη ότι η ταυτότητα των δυο ατόμων συνεπάγεται *ipso facto* ότι η *defixio* αναφέρεται σε εκείνη τη δίκη.

³⁸ *PA* II 12389· Rhodes 1981, 436 s.· Develin 1989, 183 (όπου και οι πηγές).

³⁹ Jordan 2002, 98.

⁴⁰ *LGN* II, 170 s.v. αρ. 2 (χρονολογείται στο 411 π.Χ.), αλλά πρβλ. επίσης *IG* I³ 1190, 58 (*de anno nihil constat; tot viros in proeliis aut belli Decelici aut expeditionis Siciliensis perisse consentaneum est*).

⁴¹ Η μόνη εναλλακτική λύση είναι το τελευταίο γράμμα να είναι Ν, ωστόσο με πολύ μικρότερες πιθανότητες, γιατί σε αυτή την περίπτωση η γραμμή που σφάζεται θα έπρεπε να ήταν κάθετη και όχι πλάγια. Αν μεταγράφαμε λοιπόν αυτό το όνομα ΕΥΘΥΝΟΣ, το πρόσωπο αυτό είναι γνωστό στην Αθήνα·

γραμμάτων ΟΣ (του Σ αναγνωρίζονται τα δύο μέρη του επάνω μισού), επομένως ΕΥΘΥΜΟΣ.

Όσον αφορά στο Λεπτ[ίνης] του στίχου 6 (εικ. 11), ακόμη και αν αυτό το τελευταίο όνομα είναι διαδεδομένο, θα πρέπει, ωστόσο, να θυμηθούμε τον δικανικό λόγο πρὸς Λεπτίνην που έγραψε ο Λυσίας⁴², αν και δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο γι' αυτόν.

Το Έπιπειθης, που διαβάζουμε στον τέταρτο στίχο, είναι αρκετά σπάνιο, αλλά όχι τόσο ώστε να υπαγορεύει μια βέβαιη ταύτιση, γιατί ανάμεσα στο τέλος του 5^{ου} και αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετούνται ένας Επιπειθης, γιος του Ξενοπειθη και ένας άλλος με το ίδιο όνομα, γιος του Κλεόβουλου⁴³, αλλά ούτε για τον ένα ούτε για τον άλλο γνωρίζουμε γεγονότα που μπορούν να σχετιστούν με κάποιον κατάδεσμο.

Η ανάγνωση αυτής της πλευράς της *defixio* θα μπορούσε να έχει ολοκληρωμένη σημασία και νόημα, αν ήμασταν βέβαιοι, ότι στο τμήμα B4, που μέχρι τώρα θεωρείται χαμένο, δεν υπήρχαν γράμματα που συμπλήρωναν το υπόλοιπο κείμενο. Ωστόσο, στη δεξιά άκρη του 3^{ου} στίχου διαβάζουμε ένα σίγμα (B5), που μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι υπάρχει τουλάχιστον ένα ακόμη όνομα⁴⁴, και παρομοίως στο στίχο 4 διακρίνεται η άνω απόληξη ενός γράμματος (Λ ή Ο), πράγμα που δεν επιτρέπει τον αποκλεισμό της ύπαρξης γραμμάτων και στους άλλους τρεις στίχους που χάθηκαν μαζί με το τεμάχιο B4.

Σε αυτό το σημείο, μου φαίνεται ότι δεν είναι ανάγκη να καταρρίψω με τη βοήθεια της παλαιογραφίας τις λιγότερο πειστικές αναγνώσεις του *editor alter*: ο οποιοσδήποτε, εξάλλου, μπορεί να δει ότι τα ονόματα Μάνης και Ευθυκράτης δεν είναι υπαρκτά και ότι το σχέδιο (εικ. 6) του *editor alter* δεν συμφωνεί με τις φωτογραφίες του ευρήματος. Όσο αφορά το υποτιθέμενο όνομα Άνθεμε[, ο ίδιος ο *editor alter* δηλώνει: «δεν έχω βρει παράλληλο»⁴⁵, αλλά, παρόλα αυτά, προτιμά στην ερμηνεία του την ύπαρξη ονόματος, γιατί «το ρήμα *ἀνατίθημι* δεν μαρτυρείται σε αττικούς καταδέσμους».⁴⁶ Ειλικρινά τότε, συνεχίζω να προτιμώ τη συμπλήρωση *ἀνθέμε[νος]*, με την έννοια του *αφιερωμένου* (*αφιερωμένος στους χθόνιους θεούς, άρα καταραμένος*) που μου φαίνεται ότι βρίσκεται σε απόλυτη

βλ. για παράδειγμα, έναν επώνυμο άρχοντα του 426/5 π.Χ. στην PA αρ. 5655· Develin 1989, 126· LGPN II, 172 s.v., αρ. 2. Αλλά, αν το μεταγράψουμε ΕΥΘΥΝΟΣ = ΕΥΘΥΝΟ(Υ)Σ, μπορούμε να αναφέρουμε ένα άλλο πρόσωπο, εναντίον του οποίου ο Ισοκράτης έγραψε το 403/2 π.Χ. έναν δικανικό λόγο για μια δική παρακαταθήκης, και διεξήχθηκε εναντίον του από έναν ξάδελφό του, κάποιον Νικία· βλ. Blass 1887-1898, 372 αρ. 136· PA 5659· LGPN II 172 s.v., αρ. 1. Isoc. XXI *passim*· Lys. απόσπ. 1· P.Oxy. XXXI 2537 στ. 18 κ.εξ.· Clem. Alex., *Stromates* VI, 626 Syllb. 748 Poit.· Baüer – Sauppe 1850, 199 αρ. XCVIII· Blass, ό.π., 367 αρ. 92. Το εϋθυνος, ωστόσο, είναι και ένα κοινό ουσιαστικό όνομα, που υποδηλώνει τον αξιωματούχο που ήταν υπεύθυνος για τα οικονομικά και στον οποίο προσέφευγαν τόσο η πόλις όσο και οι δήμοι για ένα είδος *ανάκρισης*, διοικητικής δηλαδή κρίσης ή και επιβολής ποινών για ατασθαλίες ή παραβάσεις που διαπιστώνονταν από τους *λογιστήρες* κατά την λογοδοσία των αξιωματούχων, όταν τέλειωναν τη θητεία τους ή και κατά τη διάρκεια της· βλ. Koch 1894· Αρβαντιτόπουλος 1900· Boerner, RE VI.1 (1907), 1515-1517, s.v. εϋθυνα, εϋθυνος· Carawan 1987, 167-208· Piérart 1971, 526-573. Περί Εϋθύμου βλ. Sundwall 1981, 77· LGPN II, 171· Traill 1998, 275 s.v. *Euthymos*.

⁴² Lys. απόσπ. 157· PA 9040· Sauppe, OA II ό.π., 195 αρ. LXXXIV· Blass I² ό.π., 373 αρ. 149.

⁴³ Sundwall 1910, 70-71, 112 (stemma)· LGPN II, 151· Traill 1997, 418-419 αρ. 398180-398185.

⁴⁴ Η λιγότερο πιθανά (αφού δεν συναντάται για άλλους *defixi*) ένα πατρωνυμικό ή όνομα του δήμου.

⁴⁵ Jordan 2002, 98.

⁴⁶ Jordan 2002, 96-97.

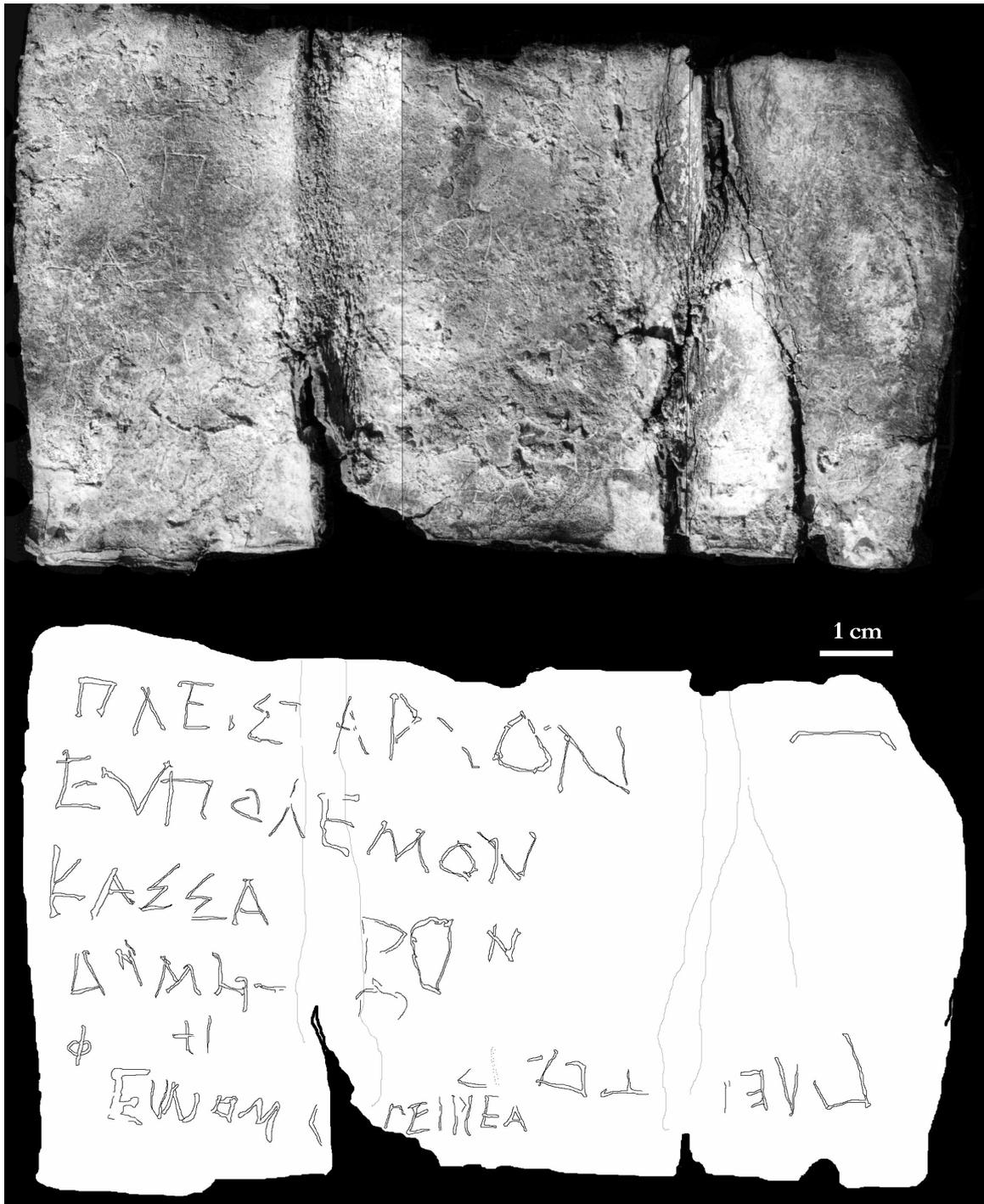
συνάφεια με τη φύση του κειμένου, αλλά τόσο γι' αυτό, όσο και για το υπόλοιπο κείμενο, ας κληθεί ο αναγνώστης να παίξει το ρόλο του διαιτητή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

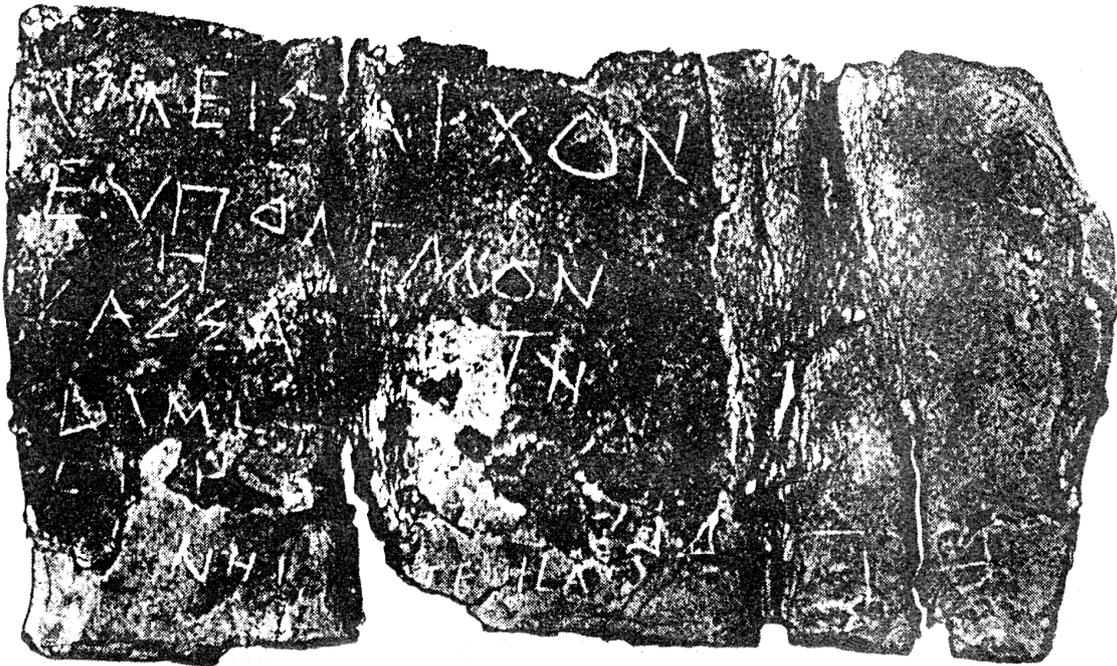
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1900. *Περί τῶν εὐθυνῶν τῶν ἀρχόντων*, Αθήνα.
- Aupert, P. 1980. «Athletica I», *BCH* 104, 309-315.
- Baiter, G. – Sauppe, H. 1850. *Oratores Attici II*, Turici.
- Banfi, A. 2001. «Storia ateniese, filosofia e politica nell'opera di Demetrio del Falero», στα *Atti del Congresso «Storiografia locale e storiografia universale» (Bologna 16-18 dicembre 1999)*, Como, 332-345.
- Barbis Lupi, R. 1994. «Analisi di un segno di lettura», στα *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists (Copenhagen 1992)*, Copenhagen, 414-417.
- Blass, F. 1887-98. *Die Attische Beredsamkeit*, I² Leipzig.
- Braun, K. 1970. «Der Dipylon-Brunnen B1. Die Funde», *AM* 85, 197
- Burstein, S.M. 1977-78. «The Date of the Athenian Victory over Pleistarchus», *Classical World* 71, 128-129.
- Carawan, E.M. 1987. «Eisangelia and Euthyna: the Trials of Miltiades, Themistocles and Cimon», *GRBS* 28, 167-208.
- Cavallo, G. 1983. *Libri, scritture, scribi a Ercolano*, Napoli.
- Cohen, D. 1926. «De Demetrio Phalereo», *Mnemosyne* 54, 88-98.
- Costabile, F. 1999. «Κατάδεσμοι», *AthMitt* 114, 87-104.
- Costabile, F. 2000. «Defixiones dal Kerameikos di Atene II», *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4, 37-122.
- Develin, R. 1989. *Athenian Officials, 684-321 B.C.*, Cambridge.
- Droysen, J.G. 1878. *Geschichte des Hellenismus*, Berlin².
- Gager, J.G. 1992. *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, Oxford.
- Habicht, Ch. 1993. «Attische Fluchtafeln aus der Zeit Alexanders des Groben», *Illinois Classical Studies* 18, 115-118.
- Jordan, D. 1980. «Two Inscribed Lead Tablets from a Well in the Athenian Kerameikos», *AM* 95, 229-236.
- Jordan, D. 1988. «The Practice of Magic in Classical Athens», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Δ'*, 273-277, Αθήνα.
- Jordan, D. 2002. «Κατάδεσμος από τον Κεραμεικό Αθηνών», *Ευλιμένη* 3, 95-98.
- Johnson, W.A. 1994. «The Function of the Paragraphos in Greek Literary Prose Texts», *ZPE* 100, 65-68.
- Koch, E. 1894. *De Atheniensium Logistis, Synegoris, Euthynis* [diss.], Zittau.
- LGPN II: Osborne, M.J. – Byrne, S.G., *A Lexicon of Greek Personal Names, II, Attica*, Oxford 1994.
- Manganaro, G. 1981. «L'oracolo di Maie», *ASNSP* III 11.4, 1069-1082.
- Montevecchi, O. 1973. *La Papirologia*, Torino.
- PA: Kirchner, J., *Prosopographia Attica*, I, Berlin 1901; II Berlin 1903.
- Pape, W. – Benseler, G. 1959. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Graz.
- Piérart, M. 1971. «Les εὐθυνοὶ athéniens», *AC* 40, 526-573.
- Rhodes, P.J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford.
- Tarn, W.W. 1974. «Cassandro e la coalizione», στο *AA.VV., Storia del mondo antico*, V, Cambridge-Milano, 418-422.

- Tataki, A.B. 1998. *Macedonians Abroad*, Athens.
- Traill, J.S. 1997. *Persons of Ancient Athens*, 6, Toronto.
- Traill, J.S. 1998. *Persons of Ancient Athens*, 7, Toronto.
- Turner, E.G. 1984. *Papiri Greci*, Roma.
- Weherli, F. 1949. *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar*, IV, Basel.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1964. «Zwei klassische Kindergräber im Kerameikos» *AM* 79, 85-113.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1966. «Eridanos-Nekropole», *AM* 81, 38.
- Sundwall, E. 1981. *Nachträge zur Prosopographie Attica*, Chicago.
- Sundwall, J. 1910. *Nachträge zur Prosopographia Attica*, Helsingfors.

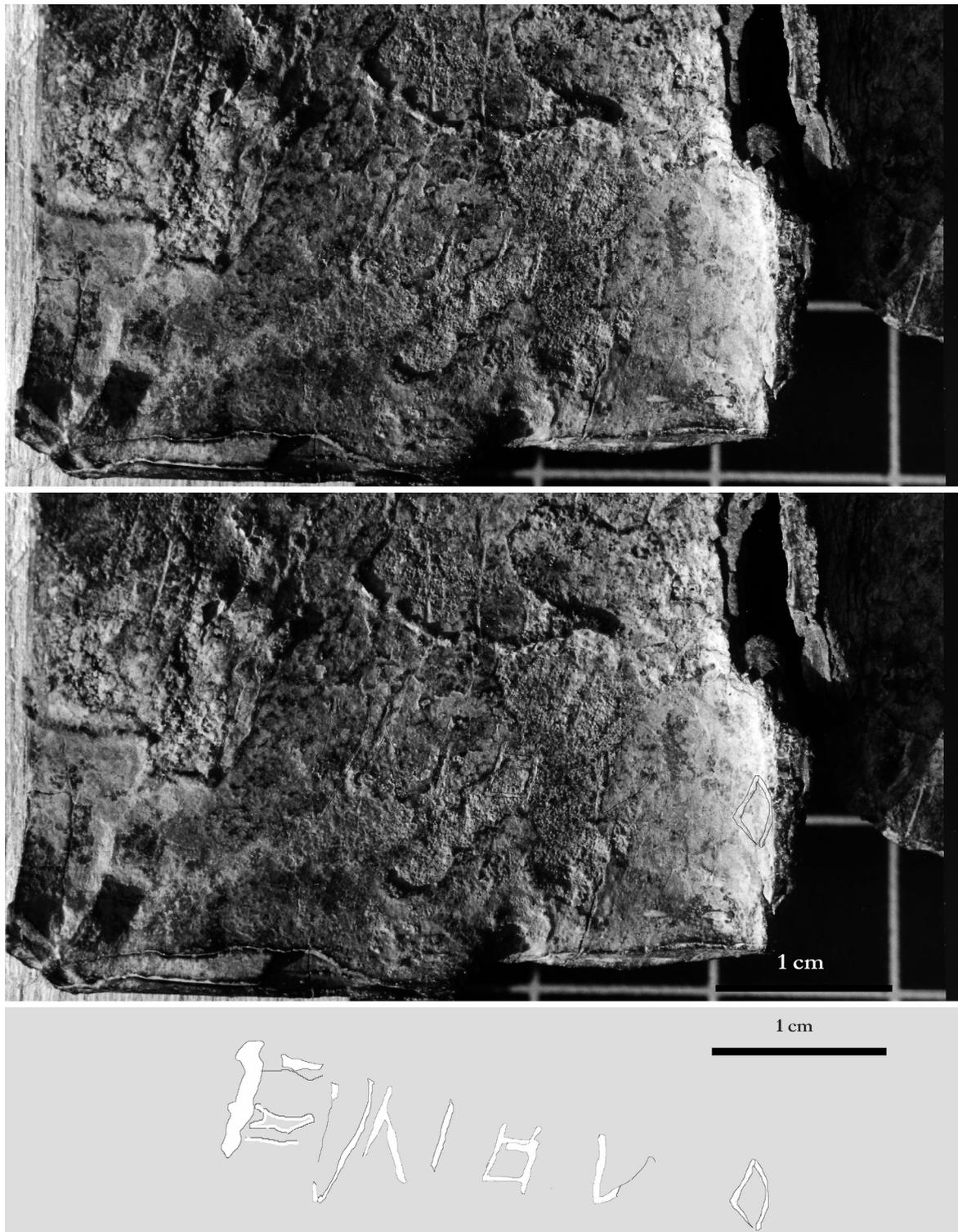
Felice Costabile
Τακτικός Καθηγητής
Επιγραφικής
Δ/ντής της Scuola Archeologica
dell'Università di Reggio Calabria
via T. Campanella 38/A
I-89125 Reggio Calabria (Italia)

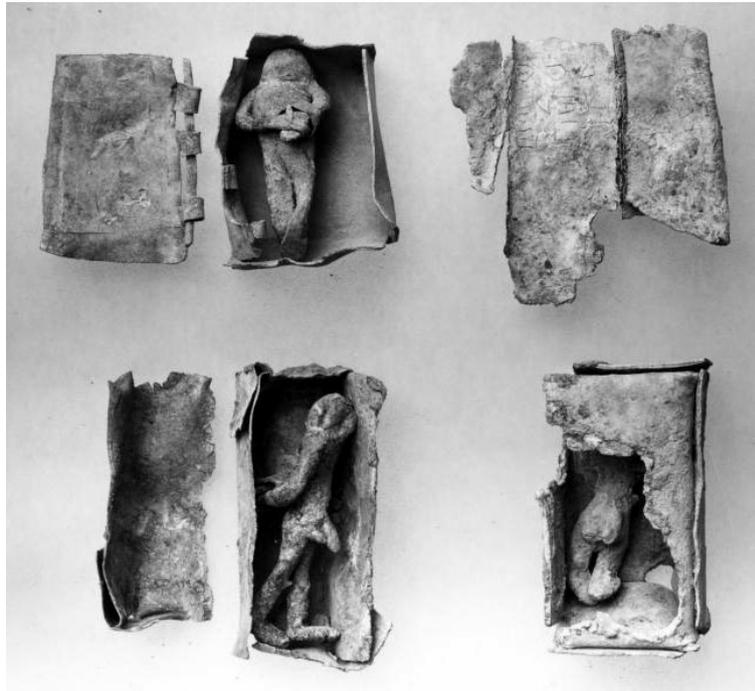
Εικ. 1. Μακροφωτογραφικό κολλάζ (Laboratorio di Epigrafia e Papirologia Giuridica dell'Università *Mediterranea* di Reggio Calabria) της ορθογώνιας μολύβδινης πινακίδας από τον Κεραμεικό Αθηνών αρ. ευρ. IB2 (επάνω) και απόγραφο του Felice Costabile (κάτω). Διαστάσεις της ορθογώνιας μολύβδινης πινακίδας: 7,5 × 12,2 × 0,2 εκ. Αρ. ευρ. IB 2 (πρώην I 460). Φυλάσσεται στις αποθήκες του Κεραμεικού Αθηνών, στον 2^ο όροφο. Βρέθηκε και καθαρίστηκε το 1970 (Photoabteilung des Deutschen Archäologischen Instituts Athen KER 9862).

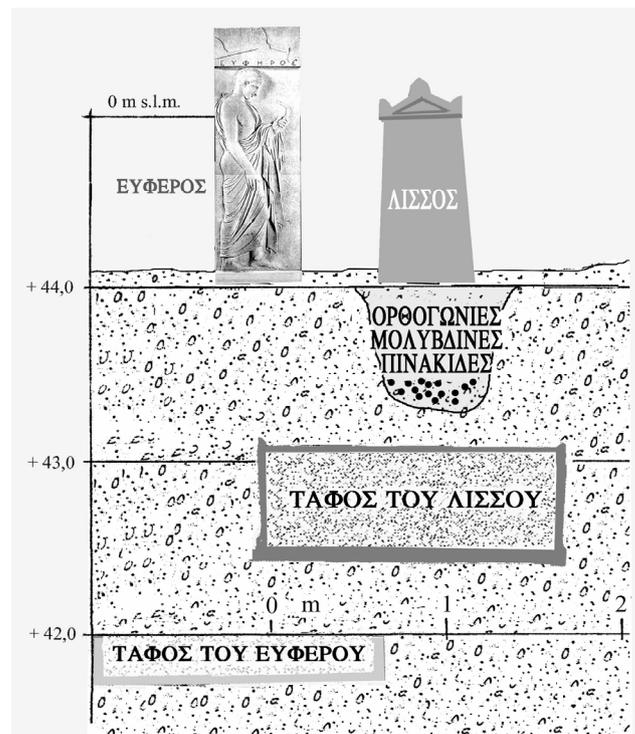
Εικ. 2. Πινακίδα ΙΒ 2. Φωτογραφία από ΑΜ 1970 Taf. 93.1 και απόγραφο από ΑΜ 1980, σ. 231.

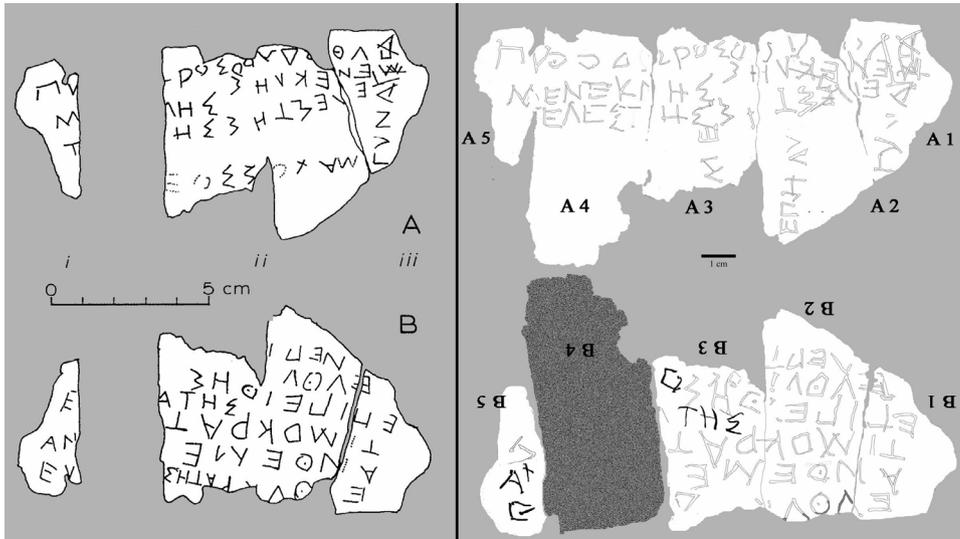
Εικ. 3. Πινακίδα IB 2. Φωτογραφίες, από τις οποίες η δεύτερη έχει υποστεί «ρετουσάρισμα» και απόγραφο του στίχου 6 (όνομα Ευνομο[ν]).

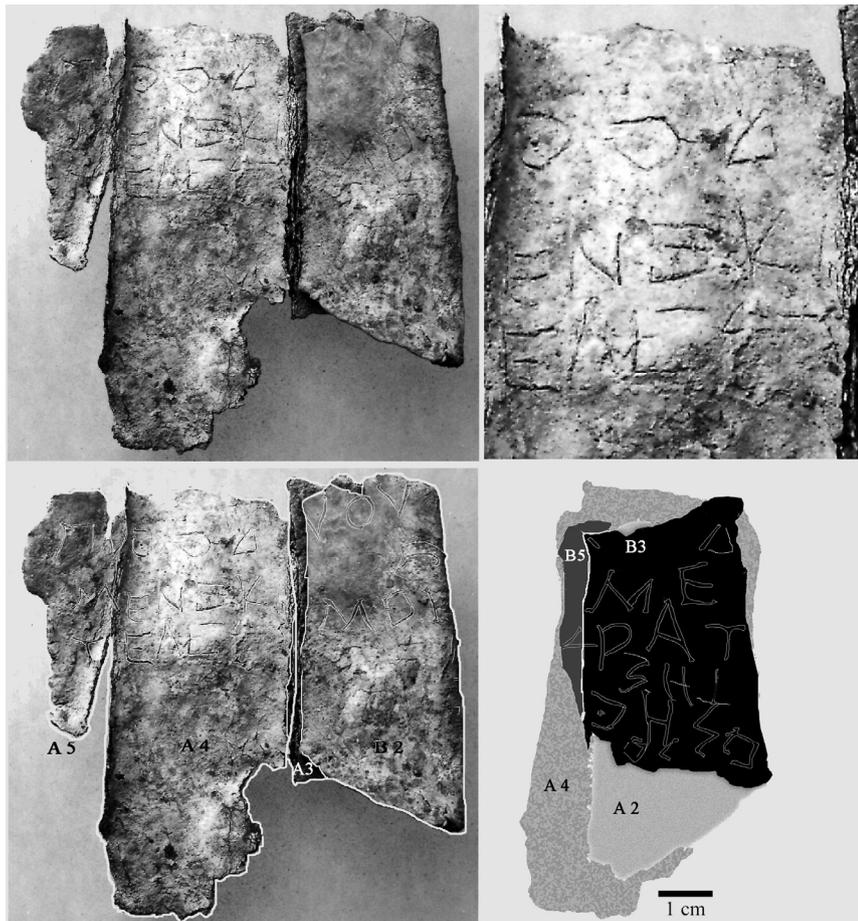
Εικ. 4. Από *AM* 1966, Beil. 51.1 (Photoabteilung D.A.I.Athen KER 8805). Τρία ομοιώματα σαρκοφάγων με πήλινα αγαλαματίδια και μία μολύβδινη πινακίδα αρ. ευρ. IB 7 ακόμη μερικώς «διπλωμένη».

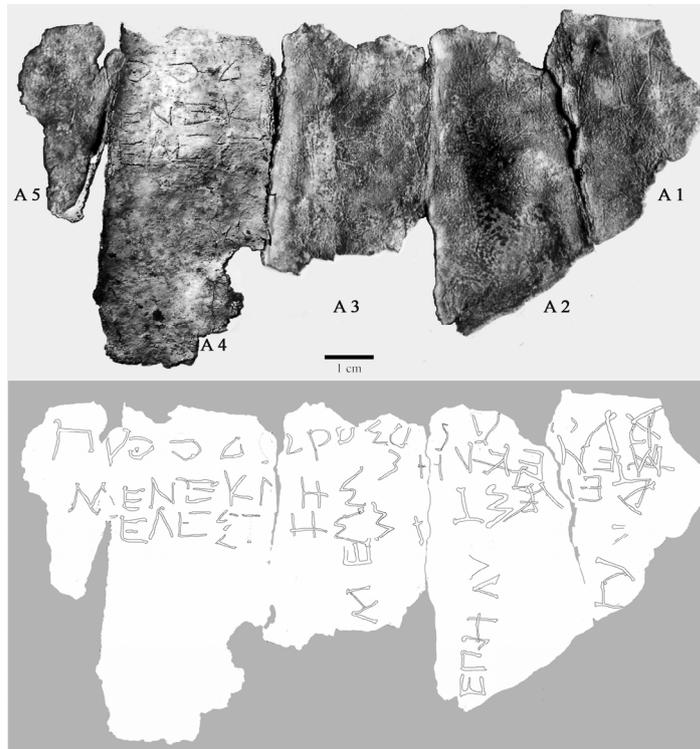
Εικ. 5. Κεραμεικός Αθηνών. Τρύπα σχεδόν κάτω από την επιτύμβια στήλη του Λίσσου με τις μολύβδινες κατάρες.

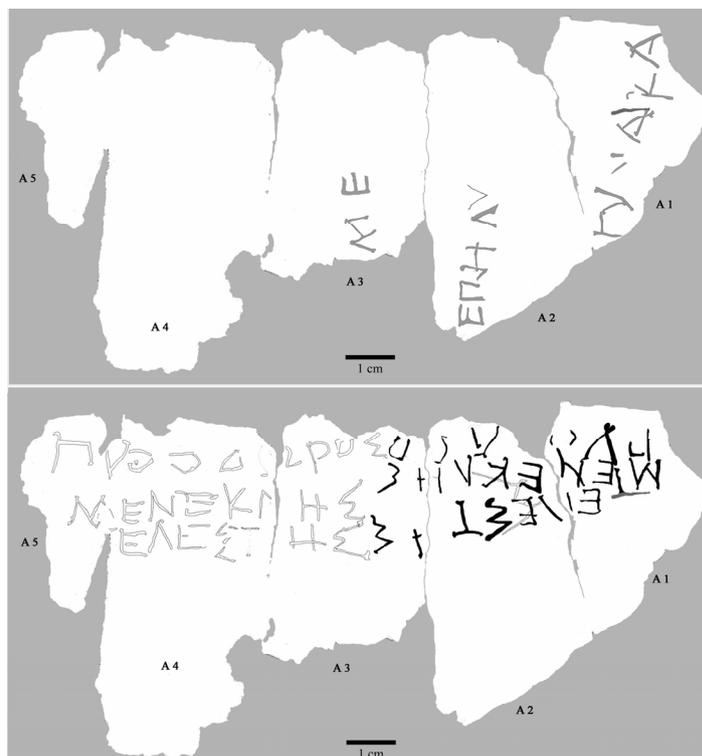
Εικ. 6. Απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7 από Jordan 2002, σ. 97 (στα αριστερά) και απόγραφο της ίδιας του F. Costabile (στα δεξιά).

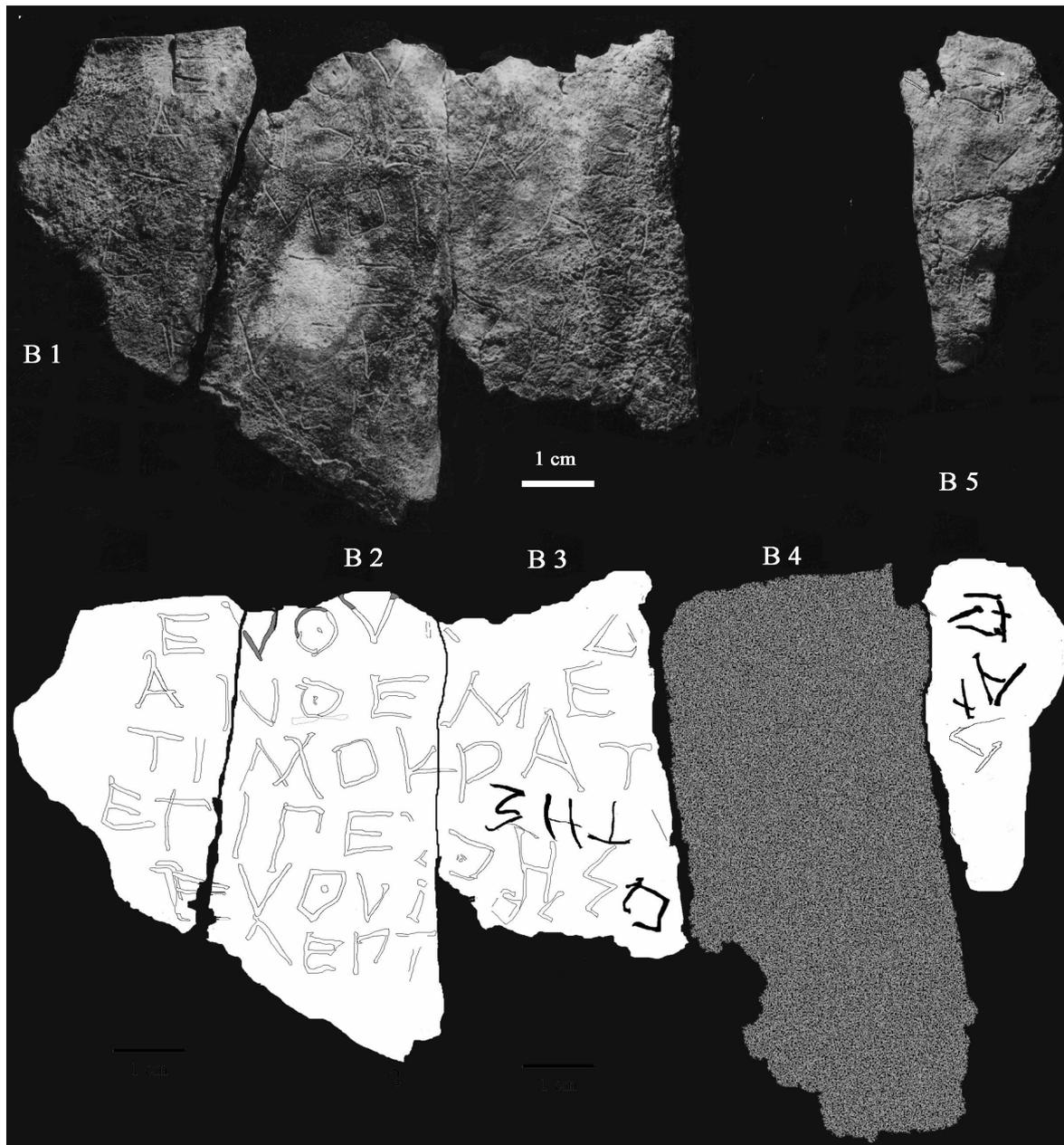
Εικ. 7. Μεγέθυνση από το αρνητικό Photoabteilung D.A.I.Athen KER 8805 και ιδιαίτερος του κεντρικού μέρους (επάνω). Φωτογραφία «ρετουσάρισμα» και γραφική αναπαράσταση του διπλωμένου αρχικού σταδίου της μολύβδινης πινακίδας (κάτω).

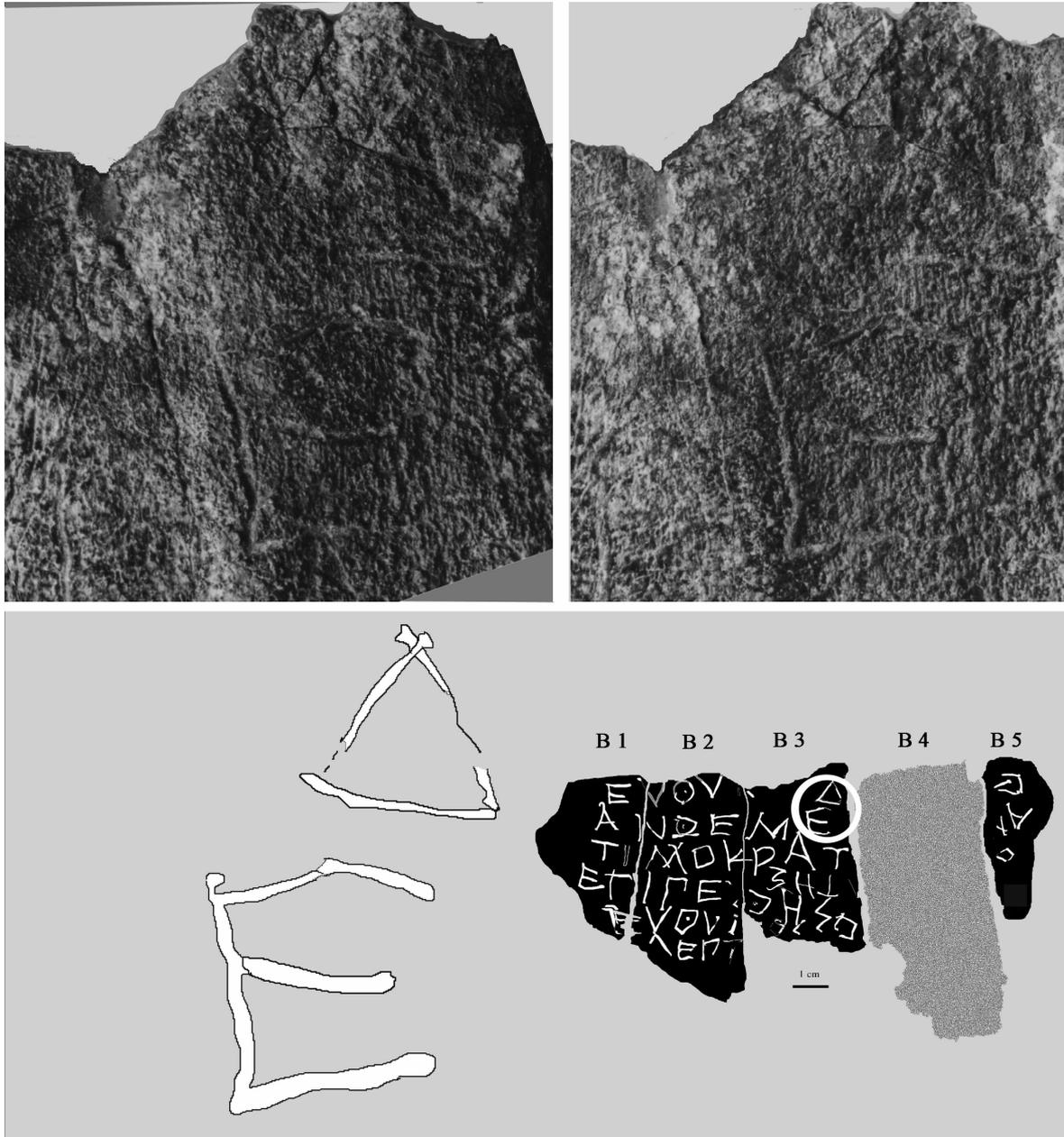
Εικ. 8α. Φωτογραφικό κολάζ και απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7, πλευρά Α.

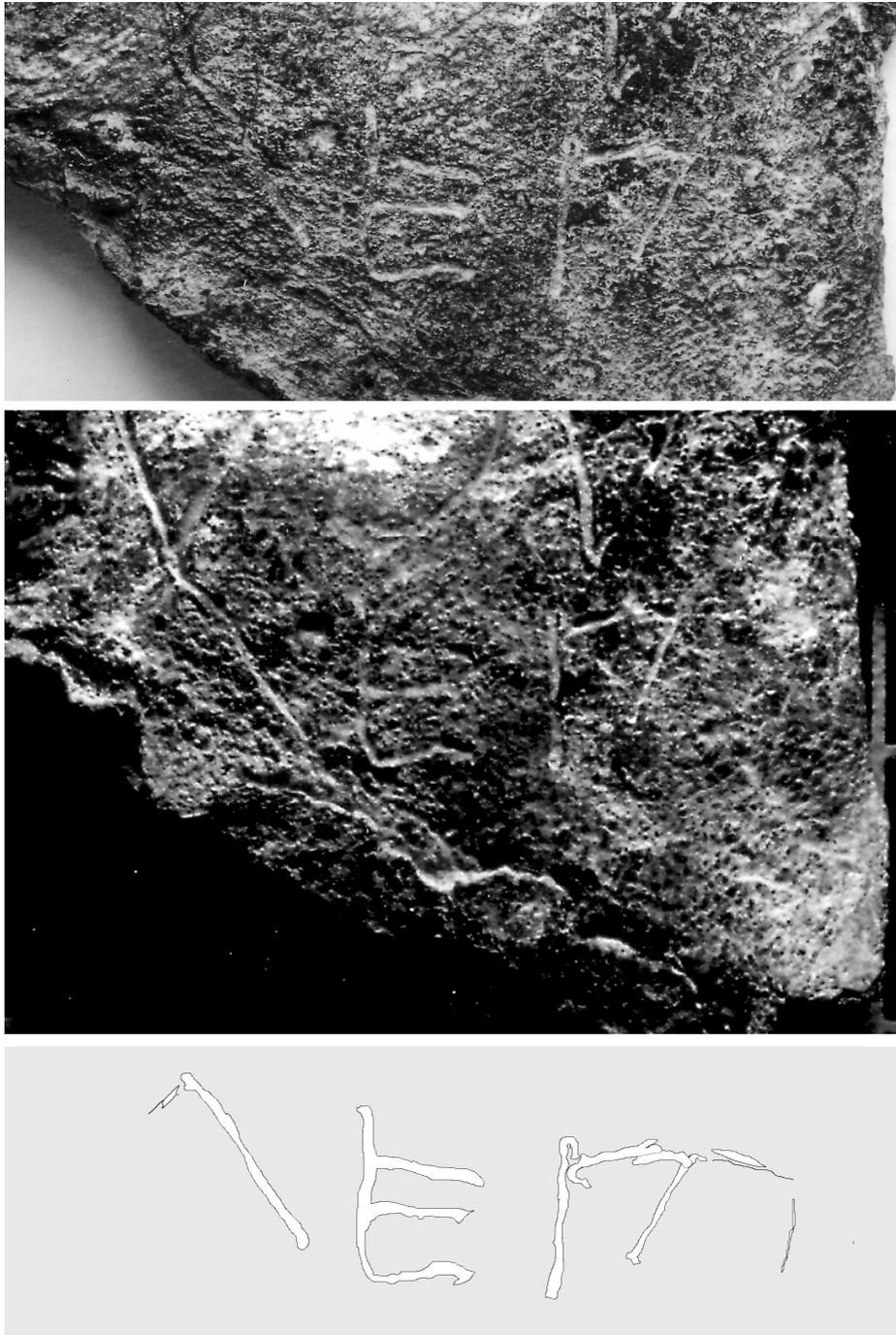
Εικ. 8β. Απόγραφο της μολύβδινης πινακίδας IB 7, πλευρά Α, οι τρεις γραφές χωρισμένες.

Εικ. 9. Φωτογραφία και αντίγραφο της πλευράς Β. Στο απόγραφο είναι τονισμένη με μαύρο χρώμα η *scriptura prior*.

Εικ. 10. Μολύβδινη πινακίδα IB 7, πλευρά Β. Μακροφωτογραφίες (με διαφορετική κλίση φώτος) του γράμματος Δ στο στίχο 1 (επάνω από το γράμμα Ε του στίχου 2) και αντίστοιχο απόγραφο (ο κύκλος δίδει το ακριβές σημείο).

Εικ. 11. Μολύβδινη πινακίδα IB 7, πλευρά Β. Μακροφωτογραφίες (με διαφορετική κλίση φωτός) του ονόματος ΛΕΠΤ[ΙΝΗΣ] στο στίχο 6 και αντίστοιχο απόγραφο.